મહાત્માજીના સામાજીક લેખો.

પ્રકાશક :
નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા.

'સંદેશ' ઓફીસ, સેન્ટ્રલ બેંક બીલ્ડીંગ
ગાંધી રોડ અમદાવાદ.

કિંમત ૦—૫—૦

'સંદેશ' ગ્રંથાવલી — પુષ્પ ત્રીજું.

મહાત્માજીના સામાજીક લેખો.

પ્રકાશક:

નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા.

'સંદેશ' ઓફીસ,

ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

કિંમત ૦—૫—૦

મુદ્રક :

નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા.

આવૃત્તિ પહેલી.] [પ્રત ૧૦૦૦.

મુદ્રણસ્થાન :
ધી સરસ્વતી પ્રીન્ટીંગ વર્કસ,
સેન્ટ્રલ બેંક બીલ્ડીંગ
ગાંધી રોડ : અમદાવાદ.

આભાર.

મહાત્માજીનો કોઇપણ જાતનો પરિચય કરાવવો એ દીવો ધરીને સુરજ દેખાડવા જેવું છે. જેમ મહાત્માજી રાજ્યદ્વારી ક્ષેત્રમાં એક અદ્વિતિય વ્યક્તિ છે. તેમ તેઓ એક અદ્વિતિય સામાજીક ક્રાન્તિકાર પણ છે. તેમના સામાજીક લેખો આપણને આપણાં નૈતિક જીવનમાં મદદરૂપ નિવડે તે હેતુથી "નવજીવનમાં" પ્રગટ થયેલાં જુદા જુદા સામાજીક લેખો નો સંગૃહ કરી પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવેલો છે.

"નવજીવન" કાર્યાલયના સંચાલક ભાઈ શ્રી મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટે આ લેખોનો ઉપયોગ કરવાની ઉદારતાંથી જે પરવાનગી આપી છે, તે બદલ હું તેમનો અત્યંત રૂણી છું.

લી. નમ્ર સેવક.

નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા

વિષય—સૂચી.

લગ્નનાં વરઘોડા

આ વિષે એક વિદુષી બહેને કાગળ લખ્યો છે તેમાંથી નીચેનો ભાગ અગત્યનો સમજી 'નવજીવન'ના વાંચનારની આગળ મૂકું છું.

"તા. ૯ મીના 'નવજીવન'માં બહેન શાતમાના લગ્નની હકીકતમાં હાલમાં ચાલતા લગ્નસમારંભો વિષે જે ટીકા આપે કરી છે તે વાંચી અત્યંત સંતોષ થયો છે. અમદાવાદ શહેરમાં આ સાલ હજારો લગ્ન થયાં છે અને તે પાછળ એક કરોડ રૂપિયા (હું ધારું છું કે હું ઓછો આંકડો કરું છું.) ખર્ચાઈ ગયા છે. તેબધા ખરચનારા શ્રીમંત નથી હોતા; અને ચાલતા આવેલા રિવાજને લીધે તેમજ દેખાદેખીની સ્પર્ધામાં ગરીબો દેવાં કરીને પણ તણાયા છે એ સર્વવિદિત છે. લગ્નસમારંભોમાં પૈસા શ્રીમંત લોકો ભલે ખરચે, પણ તેની કાંઈ હદ હોવી જોઈએ, તેમજ તેમાં વિવેક અને કળાનું ધ્યાન આપ લખો છો તેમ રાખવું જ જોઈએ. શ્રીમંતોની પૂઠે ગરીબો તણાય છે અને તેમનાં છોકરાં દેવાં ભરતાં કેમે ઊંચા આવતાં નથી. ફુલેકાં, જમણવારો એ સર્વમાં આનંદ કે શોભા કશું જોવાનું નથી. પરણનાર છોકરાછોકરીને હસનીય દેખાવો કરવા પડે છે તે ખરે તેમને માટે દયા ઉપજાવે તેવું હોય છે. આવા ગંભીર પવિત્ર અને ઉલ્લાસમય

પ્રસંગોને ધાંધળિયા, હાસ્યાસ્પદ અને ત્રાસમય બનાવવામાં શું હાંસલ થાય છે તે સમજાતું નથી. ઘરનાં સ્ત્રીપુરુષો તાપઉજાગરાથી હેરાન થાય, બીજાંને તેમ કરવા આગ્રહ કરે અને પાછળથી પૈસાની તાણમાં દુઃખી થાય એ આપણા લગ્નનું સ્વરૂપ છે. ધાર્મિક ક્રિયાનું મહત્ત્વ જતું રહ્યું છે. ગંભીર જવાબદારીનું તત્ત્વ કોઇ જાણતું જ નથી અને સૌન્દર્યનું ખૂન થાય તેવા પોશાકો તથા રચનાઓથી જોનારનું હૃદય ખિન્ન થઇ જાય છે. આ ગરીબ દેશને આવું કેમ પોષાય ? આપણાં બાળકો બ્રહ્મચર્યનો મહિમા કેમ સમજે ? આ દેશમાંથી જતી રહેલી કળા અને સંસ્કૃતિ કેમ પાછી આવે ? આવા વિચારો સહજ ઉદ્‌ભવે છે.

"જે સ્ત્રીઓ લગ્ન મહાલવા અને લ્હાવા લેવા ઘેલી થાય છે, તેઓ જ બિચારી તેના ત્રાસથી કંટાળી જાય છે. તાપતડકો અને ખાવાપીવાની અવ્યવસ્થા તેમજ વખતબેવખત બહાર જવાનું હોવાથી ધાવણાં બાળકો તરફ કેવળ દુર્લક્ષ થઇ તેવાં કેટલાંક બાળકોનો ભોગ અપાય છે એ પણ જાણીતી વાત છે.

"આપના લખવાથી ઘણાકને ધડો મળશે તેવી આશા છે. ઘરમાં અમે આ બાબત ચર્ચા કરી રહ્યાં હતાં ને આપનો લેખ વાંચી સર્વે ઘણાં જ પ્રસન્ન થયાં છીએ.

"સંસારના લગ્ન સરખા એક મહાન પ્રસંગને સૌમ્ય, શાન્ત, ગંભીર સ્વરૂપે સમજી સ્નેહ અને ઉલ્લાસ તથા આનંદ પ્રદર્શિત કરવા માટે કોઇને વાંધો નથી. પરંતુ આતો વિપરીતતાની સીમા છે. દેશી ભાઇઓને પ્રભુ સદ્‌બુદ્ધિ આપે અને દેશની ખરી જરૂરિયાતો તેમજ આપણી ખામીઓનું તેમને ભાન કરાવે એવી તેના પ્રત્યે માગણી છે."

આ કાગળ આપવાનો હેતુ એ છે કે જે વિષય ચર્ચવાની મેં હિંમત કરી છે તે વિષય ઉપર લોકો વિચાર કરતાં થઈ જાય અને કંઈક પણ તેનો અમલ કરે. આવા લોકોપયોગી સુધારાની બાબતમાં આપણે કેવળ સારા વિચારો ધરાવીને સંતુષ્ટ નથી રહી શકતા. પણ જે રિવાજ હાનિકારક લાગે તેનો આપણે તુરત નિકાલ કરવાની ટેવ પાડવી ઘટે છે. વડોદરા તરફથી મારી પાસે ઘણા માણસો આવી ગયા અને પાટીદારોમાં આ વર્ષ વિવાહનું હોવાથી બાળકો અને બાળકીઓને પણ પરણાવવાની જે કુટેવ છે તેની બંધી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી થએલી હોવાથી મજકુર ભાઈઓ એ મનાઈ ખેંચી લેવાય એવી સલાહ માગવા આવ્યા. જ્યારે તેઓને કહ્યું કે જો મારા હાથમાં ગાયકવાડ સરકારની સત્તા હોય તો તે નાજુક બાળક કે બાળકીને પરણાવનારાની સામે હું તો એવો સત્યાગ્રહ કરૂં કે તેઓ ગાયકવાડી રાજ્યમાં રહી પણ ન શકે. મારો આ વિનોદ આ ભાઈઓ સમજી શક્યા અને મારી મદદનો વિચાર તો છોડી દીધો, એટલું જ નહિ પણ બાળલગ્ન જે ઘર ઘાલી રહ્યાં છે તે કઈ રીતે નીકળી શકે તે ચર્ચા કરવા લાગી ગયા. મેં તેમને કહ્યું કે બીજી નાતોને દરેક વર્ષે લગ્નની વેળા આવી શકે અને પાટીદારને જ ન આવે એવું ઊંધું શાસ્ત્ર હોય નહિ. આવી બાબતમાં સલાહની પણ જરૂર ન હોય. જેની ઈચ્છા થાય તે પોતાની છોકરીનાં લગ્નને રોકી શકે છે. અને દરેક વર્ષ જેમ બીજાઓને સારૂં લગ્ન કરવા છૂટું હોય છે તેમ તેઓએ પણ સમજી જવું જોઈએ. ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે જો અમે અમારી દીકરીને આ વેળા પરણાવ્યા વિના રાખીએ તો અમને યોગ્ય વર ન મળી શકે. એમ કેટલાક રિવાજો ખરાબ હોય છતાં તેની સામે થવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મેં તેઓને જવાબ આપ્યો કે

આવા દુષ્ટ રિવાજોની સામે થનાર એક માણસ નીકળે તો તેનો બીજો સાથી મળ્યા વિના તો રહેતો નથી અને કેટલાક પાટીદારો જેઓએ પોતાની દીકરીને મોટી થવા દીધેલી છે તેઓનું દૃષ્ટાંત મે આ ભાઈઓને આપ્યું અને છેવટે કહ્યું કે જેને અમુક વસ્તુની યોગ્યતા વિષે ખાત્રી થઇ છે એ માણસ ગમે તેવું જોખમ માથે ઉઠાવે. દીકરીના સંબંધમાં તો ભારેમાં ભારે જોખમ એ ઉઠાવવાનું રહ્યું કે દીકરી મોટી ઉમરની થતાં સુધી પણ પરણ્યા વિનાની રહી જાય. આમાં હું તો કંઇ મુશ્કેલી જોઇ જ શકું નહિ. જે કન્યાએ વિવેકી કેળવણી લીધી છે તેને સંયમ પાળવામાં કશીયે મુશ્કેલી નથી હોતી એવું મેં અનુભવ્યું છે. તે અનુભવ આ ભાઇઓની પાસે મેં રજુ કર્યો. તેઓ વિદાય થયા. છેવટે શું કર્યું એની મને ખબર નથી. પણ આ દૃષ્ટાંત રિવાજનું કેટલું બળ છે એ આપણને બતાવે છે. એવું છતાં જ્યાં સુધી આપણે એ બળની સામે પુરુષાર્થ ન કરીએ ત્યાં સુધી પ્રજાનું હનન કરનારા દુષ્ટ રિવાજો આપણે દૂર નથી કરી શકવાના.

પણ હું તો વરઘોડા ઉપરથી કજોડાની વાત ઉપર ચઢી ગયો. બાળકીઓને બચાવવામાં પાટીદારોને જેટલી મુશ્કેલી નડે તેટલી સામાન્ય માણસને જૂઠા આડંબરવાળા વરઘોડામાંથી છૂટતાં તો ન આવી શકે. કોઇની પણ રાહ જોયા વિના જેને વરઘોડાનો કંટાળો આવે તે પોતે તો તુરત સુધારો કરી નાંખશે તો આપણે આ અને એવા અનેક પ્રાણઘાતક પ્રપંચોમાંથી અલ્પ પ્રયાસથી છૂટી જઇશું.

પવિત્રતાની હદ

ખાદીની પવિત્રતા કેવળ તેના સ્વદેશીપણામાંજ રહેલી છે એમ હું ઘણી વેળા દર્શાવી ગયો છું. ઘઉં પવિત્ર અન્ન છે પણ તે સંન્યાસી ખાય છે તેમ જ ચોર પણ ખાય છે. એ જ રીતે પવિત્ર ખાદી પાખંડી પણ પહેરે અને પુણ્યવાન પણ પહેરે. જે હિંદુસ્તાનના શરીરનો ધર્મ છે તે જે છોડે તે ભૂલ કરે ને હિન્દુસ્તાનને નુકસાન કરે. આ સન્ધિકાળમાં ખાદીને વિષે બીજા ગુણોનું આરોપણ થાય છે ને પાખંડીઓ ખાદી પહેરીને પોતાના પાખંડને પોષે છે, એ ખરૂં છે. એવું લાંબો કાળ નહિ ચાલે. જ્યારે ખાદીનો પહેરવેશ એ આપણો સહજ ધર્મ થઇ જશે ત્યારે તેની જે કિંમત હશે તેજ અંકાશે. જેઓ ખાદી પહેરવાનો ને ઉત્પન્ન કરવાનો ધર્મ સમજ્યા છે, તેઓ ખાદીનો કોઇ સ્થળે દુરુપયોગ થતો જોશે છતાં પોતાનો તે પહેરવાનો ધર્મ હરગિજ નહિ છોડે.

કેટલાક ધર્મસંકટ જેવા લાગતા પ્રશ્નો એક મિત્રે ઊઠાવ્યા છે તે સમજતાં હવે અડચણ નહિ આવે. સદ્‌ભાગ્ય છે કે દેશમાં હાલ વિવાહમાં તેમજ મરણમાં ખાદીનો ઉપયોગ આવશ્યક ગણાવા લાગ્યો છે. અમદાવાદમાં હાલમાં કેટલાક વિવાહ થયા તેમાં ખાદીનો ઉપયોગ

બધો નહિ તો મુખ્યત્વે કરવામાં આવ્યો હતો. એક વરરાજાએ તો વહુને ખાદીની સાડી પહેરાવવામાં ન આવે તો વિવાહ કરવાની ના પાડયાનું સંભળાય છે. સવાલ એ ઊઠયો છે કે શું ખાદીને ઉત્તેજન આપવા ખાતર આપણે અપવાદલાયક વિવાહ હોય ત્યાં પણ જવું ન જઇએ ને દુ:ખ લાગવાથી કદાચ આવી જોડી ખાદીનો પણ ત્યાગ કરે તો ? આ પ્રશ્નમાં ભીરુતા છે. ખાદીનો સ્વીકાર આપણે લાંચ રૂપે તો નજ લઇએ. દરેક વસ્તુની કિંમત તેના પોતાના ગુણદોષ તોળીને આંકીએ. સાઠ વર્ષનો ડોસો બાર વર્ષની કન્યાને ભગવી ખાદી પહેરી, રુદ્રાક્ષની માળા પહેરી, વિભૂતિ લગાડી વરવા નીકળે તોપણ તેના વિવાહમાં તેની ખાદીને ઉત્તેજન આપવા ખાતર કે તેની સાદાઇને વખાણવા ખાતર ન જઇએ. તેમજ પચીસ વર્ષનો જુવાન પોતાની સ્ત્રીનો સ્વર્ગવાસ થતાંજ સ્મશાનમાં બીજી સ્ત્રીની સાથે સગાઈ કરે ને બીજે દહાડે પરણવા નીકળે તો તેને ત્યાં પણ ન જઇએ. ખાદીની ને વિવાહની નીતિ નોખી છે. યોગ્ય વિવાહમાં ખાદીનો ઉપયોગ ન થાય તો જેમ આપણે જવાની આનાકાની કરીએ તેજ પ્રમાણે ખાદીથી લદાએલી છતાં અયોગ્ય જોડીના વિવાહ ઉજવવા પણ આપણે ન જઇએ.

આજ પ્રસંગમાં એક બીજા મિત્રનો કાગળ છે તેમાં તે નિસાસા નાંખી લખે છે: 'ખાદીનો મહિમા તો જાણ્યો, પણ જ્યાં વિવાહમંડળી ખાદીમય હોય ને બૈરાંઓએ પણ ખાદી પહેરી હોય છતાં તેઓ કાનના કીડા ખરે એવાં ફટાણાં ગાય ત્યાં શું કરવું ? ખાદીને ખાતર ફટાણાં સાંભળવાં કે ખાદીના પોશાક છતાં એવાં ફટાણાંથી કાનને અપવિત્ર થતા અટકાવવા ?' આ સવાલ કાંઈ

જવાબ દેવા સારૂ મેં લખ્યો નથી. પૂછનારે જવાબ સારૂ પૂછ્યો નથી. પૂછનારે તો ટીકાને લોભે મારૂં ધ્યાન આ રિવાજ તરફ ખેંચ્યું છે. તે કહે છે કે બાળક છોકરીઓને પણ આવી બીભત્સ કેળવણી મળે ત્યાં ધર્મરાજ્યની શી આશા રાખવી? પ્રશ્ન દુઃખ ઉપજાવનારો છે. બૈરાંઓ એવાં બીભત્સ ગીતો ગાય છે ત્યારે તેઓને બીભત્સતાનું ભાગ્યેજ ભાન હશે. આવી કુટેવો નથી ગઈ તેને સારૂ પુરુષવર્ગજ ગુન્હેગાર છે. પુરુષવર્ગે વિચારજ નથી કર્યો કે પોતાને થએલું ભાન કે જ્ઞાન સ્ત્રીવર્ગને કરાવે કે આપે. આવી બાબતોમાં પુરુષવર્ગ પુષ્કળ સત્યાગ્રહ સહેલથી કરી શકે છે. આ જમાનો જુવાનિયાઓનો છે. તેઓ જો નીતિમાન ને નમ્ર હોય તો આવી ખોડો તુરત દૂર કરી શકે છે, ભણેલી બાળાઓ પણ આવા રિવાજ સામે સત્યાગ્રહ કરી તે દૂર કરી શકે છે. દરેક વાંચનાર બહેન આવી વાતો ઉપાડી લઈ તેની સામે થઇ શકે છે. સમજુ ઓરતો આવાં કામોમાં ભાગ લેવાની જ ના પાડે તો ચાલ તુરત નાબૂદ થાય.

કજોડાં.

કજોડાંની ને બીજ ત્રીજ વરની બાબત મુશ્કેલ છે. આ સડો કદાચ કાઠિયાવાડમાં સહુથી વધારે હશે. ગરીબ માબાપો પોતાની છોકરીઓ વેચવા તૈયાર થાય ને વિષયાંધ, ધનવાન લોકો કેવળ પોતાના વિષય પોષવા સારૂ પૈસા આપવા તૈયાર થાય અને સમાજ તે વાત સાંખી શકે ત્યાં લગી આ સડો દૂર થવો લગભગ અશક્ય છે. સ્વરાજ્યપ્રવૃત્તિમાં ધર્મની જે ઝાંખી થાય છે તેને અંગે પુરુષો પોતાના વિષયને મર્યાદિત કરતાં શીખે તો જ સાઠ વર્ષના, ઘરભંગ થયાને બીજે દહાડે પરણતા અટકે. સમાજ જો બીજાના દોષની ચોકી કરવા બેસી જાય તો એ સુધારો નહિ થાય. આવાં દુઃખોનું નિવારણ તિરસ્કારથી નહિ થઇ શકે; માત્ર વિવેકથી, દલીલથી ને દયાથી જ થશે. જે બાપ પોતાની દીકરીને વેચે છે ને જે એક નિર્દોષ બાળાને વેચાતી લે છે તે બન્ને દરદી છે ને દયાપાત્ર છે. આપણે બધા તેવાની ઉપર તિરસ્કાર જ કર્યા કરશું તો તેઓ પોતાનાં હૃદય કઠોર બનાવી નિર્લજ્જ બનશે. જો આપણે તેઓના દરદનો ઈલાજ કરી તેઓને શરમાવશું તો તેઓ જરૂર મર્યાદા શીખશે. તે તે નાતો આ બાબતનો સુધારો વેળાસર કરી શકે છે. આવા વિવાહમાં વિવેકી ન જ જાય એને હું માત્ર ઇલાજરૂપે નથી જોતો, એ તો ધર્મ થયો. એ ધર્મના પાલનમાંયે દયા હોય; તિરસ્કાર ને અભિમાન નહિ.

ઘરનો કંકાસ.

એક 'અનાવિલ' ભાઇ જેણે પોતાનાં નામઠામ મને મોકલ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે પોતાનું દુ:ખ રડે છે:

"ગુજરાતમાં આખા હિંદુસ્તાનને તપાસતાં ખાદીપ્રચાર ઠીક ઠીક થયો છે એમ કહેવાય; પરંતુ તેમાં પણ જે શરમભરેલી ખામી જોવામાં આવે છે તે એ કે ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગમાં તો હજુ ખાદીનો પ્રચાર બિલકુલ જ નથી એમ કહું તો ખોટું નથી. નાટકમાં, સીનેમામાં કે લગ્નમાં જ્યાં જ્યાં હું જોઉં છું ત્યાં સ્ત્રીપુરુષોના મેળાવડામાં પુરુષો ખાદીના પોશાકમાં જોવામાં આવે છે, જ્યારે સ્ત્રીઓના શરીર પર તો માન્ચેસ્ટરનો જ દેખાવ નજરે પડે છે.

"આપને મારા કુટુંબનો અનુભવ જણાવું છું. નાગપુર મહાસભામાંથી આવ્યા પછી મારાં વિલાયતી કપડાં મેં વેચી નાખ્યાં, જે બાબતની ખબર મારાં ધણિયાણીને થતાં ખરેજ તેઓ દિલગીર થયાં, અને છુપી રીતે ગુસ્સે પણ થયાં. તેમને હું ખાદી પહેરવાને લલચાવી શક્યો. ખાદી પહેરે છે પણ ખરાં; અને આજ ત્રણ વરસ થયાં વિલાયતી કપડાંની ખરીદી પણ કરી નથી; છતાં વિલાયતી કપડાંનો જે અગાઉનો જથ્થો પડયો છે તે પહેરવાનું મન થઇ આવે

છે અને મારો વિરોધ છતાં લગ્નપ્રસંગે વિલાયતી કપડાં વાપરે પણ ખરાં. જ્યારે હું મારો વિરોધ જાહેર કરૂં ત્યારે અમારાં સગારનેહીઓ તરફથી (પુરુષો અને સ્ત્રીઓ) તેમનો બચાવ કરવામાં આવે છે કે આપણે મરદો ખાદી પહેરીએ છીએ, સ્ત્રીઓ પાસે જે છે તે ભલે પહેરીને નિકાલ કરે. તો હવે મને તેમ જ મારા જેવી હાલતના પુરુષવર્ગને ઘણી જ મૂંઝવણ થયાં કરે છે કે સ્ત્રીઓ પાસે આ મોહ કયે રસ્તે છોડાવવો? શું અમારે સત્યાગ્રહ કરવો?

" 'નવજીવન' વાંચે છે, આપના તરફ પૂજ્યભાવ છે. આપની ભક્તિમાં વખત જવે પુરુષો કરતાં વધારે તલ્લીન થશે. પરંતુ જો ખોટો મોહ ન છોડાય તો એ ભક્તિ પણ એળે જાય. આપના ખાદીના સંદેશાથી અમારા કપડાંના વાર્ષિક ખર્ચમાં ઘણો જ ઘટાડો થયો છે. છેલ્લાં ચાર વરસમાં વરસે એક N. N. કવોલીટીની બેંગલોર કૅપ રૂપિયા દસવાળી (એટલે રૂપિયા ચાળીસ) ને બદલે રૂપિયા છની ખાદીની ચોવીસ ટોપી વાપરી. એવીજ રીતે ડગલા, પહેરણ, ધોતિયાં, મોજાં વગેરેનો મારો અંગત વાર્ષિક ખર્ચ રૂપિયા ત્રણસોનો હતો તે હવે પચીસથી સાઠનો થયો છે. આવું આવું સમજવા છતાં વિલાયતી કપડાંનો મોહ તેમનાથી છોડાતો નથી અને આવી નબળી મનોવૃત્તિને લઇને જ્યારે લગ્નપ્રસંગે જવા તક મળે છે ત્યારે હું ખાદીના પોશાકમાં અને મારા ધણિયાણી વિલાયતી પોશાકમાં એવું બને છે! આથી અમે ખાદી નહિ પહેરનારા વર્ગનાં ટીકાપાત્ર થઈએ છીએ અને તેમાં ખાસ કરીને પુરુષની સ્થિતી તદ્દન કફોડી હોય છે. અને ખાદીના વિરોધીઓ તેમના ઘરમાં તો ગુલામ જેવા જ હોવા છતાં અમોને ગુલામ તરીકે જુએ છે, અને આખી

ચળવળ પર ટીકા કરવા બેસે છે. ત્યારે તો મનને એટલું દુઃખ થાય કે મન ડામાડોળ થાય છે. તે વખતે છેવટના વિચાર થાય છે કે ઘરમાં અસહકાર કરી દેવો કે શું કરવું? તે વિચારમાં કોઈ સમય ક્લેશ થવા પણ વખત આવી જાય. આવી સ્થિતિમાં સ્ત્રીવર્ગને ખાદીમય કરવા આપની સલાહ શું હોઈ શકે તે માટે આ લાંબો કાગળ લખ્યો છે. આશા છે કે આપના તરફના ખુલાસા પછી મારા ધણિયાણી ખાદી સિવાય બીજાં કપડાં ન જ વાપરે."

જેવી આ ભાઈની તેવી જ દયામણી સ્થિતિ ઘણા પુરુષોની હશે એમ હું સમજી શકું છું. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ એટલો બધો નાજુક છે કે ત્રીજો માણસ તેમાં ભાગ્યે જ વચ્ચે પડી કશી સેવા કરી શકે. સત્યાગ્રહ એ શુદ્ધ પ્રેમની નિશાની છે. દંપતીપ્રેમ જ્યારે કેવળ નિર્મળ થઇ શકે છે ત્યારે પ્રેમ પરિસીમાને પહોંચે છે. તેમાં વિષયનો અવકાશ નથી હોતો; તેમાં સ્વાર્થની ગંધ સરખી ન જ હોઈ શકે. તેથી જ કવિઓએ દંપતીપ્રેમનું વર્ણન કરી આત્માની પરમાત્મા પ્રત્યેની લગનીને ઓળખી છે ને ઓળખાવી છે. એવો પ્રેમ તો કોઈક જ જગ્યાએ હોઈ શકે. વિવાહનું બીજ આસક્તિમાં રહેલું છે. તીવ્ર આસક્તિમાંથી તેની ઉત્પત્તિ છે. તે આસક્તિ અનાસક્તિ રૂપે પરિણમી શરીરસ્પર્શનો ખ્યાલ પણ ન કરી — ન રાખી — જ્યારે એક આત્મા બીજામાં તલ્લીન થાય ત્યારે તેમાં પરમાત્માના પ્રેમની કંઈક ઝાંખી થઇ શકે એમ જોઇ શકાય છે. આ વર્ણન બહુ સ્થૂળ છે. જે પ્રેમની કલ્પના હું વાંચનાર પાસે કરાવવા માગું છું તે પ્રેમ નિર્વિકારી છે. એનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવા જેટલો વિકારશૂન્ય હું પોતે નથી થયો, તેથી હું જાણું છું કે

જે ભાષાએ પ્રેમનું વર્ણન કરવું જોઈએ તે મારી કલમે નથી આવતી. છતાં નિખાલસ વાંચનાર તે ભાષા પોતાની મેળે વિચારી લેશે.

જ્યાં દંપતી વચ્ચે આવા નિર્મળ પ્રેમનો હું સંભવ માનું છું ત્યાં સત્યાગ્રહ શું ન કરી શકે? એ સત્યાગ્રહ આજકાલ જે વસ્તુ સત્યાગ્રહને નામે ઓળખાય છે તે નહિ. પાર્વતીએ શંકરની સામે સત્યાગ્રહ કર્યો એટલે હજારો વર્ષની તપશ્ચર્યા કરી. ભરતનું રામે ન માન્યું એટલે નંદિગ્રામમાં જઇ બેસી ગયો. રામ પણ સત્યપથ પર હતા ને ભરત પણ સત્યપથ પર. બન્નેએ પોતાનું પણ રાખ્યું. ભરત પાદુકા લઇ તેની પૂજા કરતો યોગારૂઢ થયો. રામની તપશ્ચર્યામાં બહારનો આનંદ સંભવતો હતો; ભરતની તપશ્ચર્યા અલૌકિક હતી. રામને ભરતને ભૂલવાનો અવકાશ હતો; ભરત તો પ્રતિક્ષણ રામનામનું જ રટણ કરતો હતો. તેથી ઇશ્વર દાસાનુદાસ થયો.

આ શુદ્ધતમ સત્યાગ્રહનો દાખલો. કોઈ ન જીત્યું, અથવા કોઇ જીત્યું કહેવાય તો ભરત જ જીત્યો. ભરતજન્મ ન હોત તો રામમહિમા ન હોત એમ કહી તુલસીદાસે પ્રેમનું રહસ્ય આપણી પાસે મૂકી દીધું છે.

મજકુર ભાઇ જો ઘડીભર સ્થૂળ પ્રેમને ભૂલી જઇ દંપતીપ્રેમમાં રહેલો સૂક્ષ્મ પ્રેમ ધારણ કરી શકે—ધારણ કર્યો ન કરાય એ હું જાણું છું, તે તો પ્રકટવાનો હોય તો પ્રકટી શકે—તો તેમની ધર્મપત્ની પોતાનાં વિલાયતી કપડાં તે જ દહાડે બાળી દેશે એમ હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું. એક નજીવી વસ્તુને સારૂ આવો મોટો પ્રયાસ હું કેમ સૂચવું છું, કંઇ પ્રમાણ જ નથી જાળવતો, એવી શંકા કોઇ ન કરે. નજીવા પ્રસંગો આપણી જીંદગીમાં જે પરિવર્તન કરે છે તે ઇરાદાપૂર્વક કેળવેલા પ્રસંગો અથવા મોટા કહેવાતા અકસ્માતો નથી કરી શકતા.

દંપતી વચ્ચેના સંભવિત સત્યાગ્રહના દાખલા તો મારી અનુભવ-પોથીમાંથી હું થોકબંધ આપી શકું તેમ છું. પણ એ બધાનો દુરુપયોગ થઈ શકે એમ પણ હું જાણું છું. અત્યારનું વાતાવરણ મને ઝેરી લાગે છે. તેવે સમયે એ અનુભવોમાંથી દૃષ્ટાંતો આપી આ ભાઈ જેમણે નિખાલસપણે પ્રશ્ન કર્યો છે, તેમને ભ્રમિત કરવાનું પાપ વહોરવા હું નથી માગતો. તેથી મેં ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિ વર્ણવી છે. તેમાંથી યોગ્ય લાગે તે સંકટનિવારણનો માર્ગ શોધવાનું તેમને સોંપી દઉં છું.

સ્ત્રીની સ્થિતિ નાજુક છે. તે વિષે જે કંઈ કરો તેમાં બળાત્કારનો સંભવ આવે છે. હિંદુસંસાર કઠિન છે, તેથી જ પ્રમાણમાં સ્વચ્છ રહી શક્યો છે. કેવળ શુદ્ધ પ્રેમથી જ જે અસર થઈ શકે તેજ અસર પાડવાનો પતિને અધિકાર છે એમ મને ભાસે છે. જો એમાંથી એક પણ વિષયવાસનાને જડથી જ કાઢી શકે તો માર્ગ સહેલો થઈ જાય છે. મારો તો અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રીઓમાં જે કંઈ ખામીઓ પુરુષ જુએ છે તેની જવાબદારી કેવળ નહિ તો મોટે ભાગે તેના પોતાના ઉપર જ છે. સ્ત્રીને શણગારનો મોહ તે કરાવે છે; સારાં મનાતા કપડાં તે જ પહેરાવે છે. પછી સ્ત્રીને અભ્યાસ પડે છે ને પતિમાં પરિવર્તન થતાં વેંત જ જો સ્ત્રી તેની પાછળ નથી જઈ શકતી તો દોષ પુરુષનો છે. સ્ત્રીનો નથી એમ જાણી પુરુષે ધીરજ રાખવી જ પડશે.

હિંદુસ્તાનમાં શાંત માર્ગથી સ્વરાજ મળવાનું હશે તો સ્ત્રીએ તેમાં પૂરો ભાગ લેવો જ પડશે. સ્ત્રીને જ્યાં સુધી વિલાયતી, મીલનાં કે રેશમનાં કપડાંનો મોહ રહ્યાં કરશે ત્યાં સુધી સ્વરાજ દૂર જ રહેશે.

પિતાપુત્રભેદ

પિતા ધનવાન છે ને ભોગી છે. પુત્ર ત્યાગી છે, સાદું જીવન ગાળવા ઇચ્છે છે. પિતા રોકે છે. પુત્રે શું કરવું? મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે મને લાગે કે પુત્ર પોતાની ત્યાગવૃત્તિને ન છોડે. વિનયપૂર્વક પિતાને સમજાવે. પુત્રમાં વિવેક અને દૃઢતા બન્ને હોય છે ત્યાં પિતા વચ્ચે નથી પડતો એમ મારું માનવું છે. પુત્ર ઘણી વેળા ઉદ્ધત બની ત્યાગને પણ સ્વચ્છંદનું રૂપ આપી પિતાને ચીઢવે છે. આવા ત્યાગને હું ત્યાગ નથી ગણતો. શુદ્ધ ત્યાગમાં એટલી બધી નમ્રતા હોય છે કે ત્યાગને પિતા જોતો પણ નથી. ત્યાગને મોટું સ્વરૂપ આપવાની આવશ્યકતા નથી હોતી. સ્વાભાવિક ત્યાગ પ્રવેશ કરતાં પહેલાં વાજાં નથી વગાડતો. તે અદૃશ્ય રીતે આવે છે ને કોઇને ખબર સરખી નથી પડવા દેતો. એ ત્યાગ શોભે છે ને નભે છે. એ ત્યાગ કોઇને વધારે પડતો નથી લાગતો ને ચેપી નીવડે છે.

ખોટા ખરચ

મારી સામે એક લાંબો કાગળ પડયો છે. તેમાં ચાલુ પ્રવૃત્તિની અને તેના કાર્યકર્તાઓની સારી રીતે કરેલી પણ મધુરી ટીકા છે. તેમાંથી નીચેના જાણવાજોગ ઉતારા આપું છું:

"લોકો તરફથી કેટલાક લાભો આપવામાં આવે છે તે પ્રજાને માટે હોય છે કે કાર્યકર્તાઓના અંગત જીવન માટે એ વિચારવાની જરૂર છે. કાર્યકર્તાઓ મોટર સિવાય અથવા ઘોડાગાડી સિવાય મુસાફરી કરી શકે એવા નથી. તેમ જ પૂરતા પગારો મળવા છતાં પોતાના ઘરનો રોટલો ખાતા નથી. તેમને વૈભવ જોઇએ છીએ. પારકે ઘેર જમવા જવું છે ત્યાં પણ મોટર અથવા ઘોડાગાડીમાં બેસીને જ જઈ શકે છે, લેશમાત્ર પરિશ્રમ વેઠે તેમ નથી. પગારના પૈસા બેન્કમાં જમા રાખે, પારકા ઉપર પોતાનો ખર્ચ રાખે. આમ દેશસેવાને બહાને પૈસા કમાવાનો રસ્તો શોધે......શાસ્ત્રોમાં સાંભળીએ છીએ કે ઇંદ્રિયોના વિષયો વૈભવમાં ન વળી જાય તેને માટે મહાન સમર્થ પુરુષો જંગલમાં વસતા હતા. ત્યાં પણ શરીરને કષ્ટ આપતા. તેમ છતાં કોઇ વખતે સ્ત્રીનો સંસર્ગ થઇ જતો તો તેટલે ઊંચે દરજ્જેથી પણ પડી જતા હતા. તો આજે તો ઇંદ્રિયોને યથાશક્તિ પોષનારા, અનેક

ભોગો ભોગવનારા આપણા સેવકો સ્ત્રીઓના સંસર્ગમાં રહેતા હોય છતાં સંયમી ગણી શકાય કે ? આ તેઓના બ્રહ્મચર્યનું લક્ષણ હશે ? આમાં દેશસેવા હશે ?......

"દેશનું હિત રેંટિયા ચલાવી વિલાયતી કપડાનો ત્યાગ કરવામાં જ નથી. ત્યાગનો પોકાર કરનારાઓને કઇ વિલાયતી વસ્તુ વિના ચાલે છે ? શૌચ જવું છે, હજામત કરાવવી છે, નહાવું છે અથવા બીજું કાંઈ કરવું છે તોયે વિલાયતી ચીજ વિના જેઓને ચાલતું નથી તેઓનો તે આ ત્યાગ કે મોહ ?......આપ જ્યારે આવ્યા ત્યારે આપને સારૂ શાં શાં ખર્ચો થયાં તે જાણો છો ? એ બધું આપને નિમિત્તે થાય; તેના પાપમાં આપ ભાગીદાર નહિ ?...... કુટુંબીઓમાં જેને મેળ નથી તે પ્રજાનો મેળ સાધશે ? પોતે બળતો બીજાને અગ્નિથી બચાવવાનો ઉપાય બતાવશે ? શું આ સ્વતંત્રતાનો માર્ગ છે ? શું આ અહિંસાનો માર્ગ છે ?......

"હવે થોડી વિગત જણાવું. આપની ઇચ્છા ખોટા ખરચ કરાવવાની હોય નહિ. પણ એવા ખરચ ન કરવાની ઉપદેશવૃત્તિ ન રાખો ત્યાં લગી ભક્તો મોહમાં ધનનો દુરુપયોગ કરે જ. આપના આગમન પહેલાં મોટરોની દોડાદોડી, આપને માટે સામગ્રીઓ–પાનખાને જવાની ચીજોથી દરેક નાનીમોટી ચીજો–તે પણ વિલાયતી. મુંબઇથી પારસલોથી મંગાવી. કેટલા પૈસાનો એ દિવસને સારૂ વ્યય થયો હોય તે આપના જાણવામાં ન હોય. આપના ખોરાકને માટે જો કે આપને તો કોઇ પણ મેવા સિવાય બીજી ચીજો ન ખપતી હોય તોપણ હમેશાં બકરીઓનું દૂધ એક એક રૂપિયાનું આવે. તેમાંથી ૨ા રૂપિયાભાર માખણ કઢાય. આ રીતે સોળ રૂપિયાનું એક શેર ઘી

થાય. આના કરતાં ચૌદ આનાનું એક શેર ઘી વાપરવું શું ખોટું ? સેવકોના કેટલા પૈસા બચે ? વળી આપ આવ્યા ત્યારે સો બસેં માણસો ભેળા થઈ એશઆરામ કરતા થઇ ગયા. આ કાંઇ ખરા સુખનું સાધન ન ગણાય."

પચીસ પાનાના કાગળનો મેં લખનારના જ શબ્દોમાં સાર આપ્યો છે. લખનાર વિવેકી છે ને તેમણે બધું સદ્‌ભાવે લખ્યું છે. લખનારના કેટલાક આરોપો વિષે હું જાણતો નથી. છતાં મારો સામાન્ય અનુભવ એવો છે ખરો કે જાહેર પૈસાનો ઘણો દુર્વ્યય થાય છે. આની મેં પ્રસંગોપાત્ત ટીકા પણ કરી છે. કાર્યકર્તાઓના એશઆરામને સારૂ પૈસા જોઇએ તે કરતાં વધારે વપરાએલા મેં ઘણી વેળા જાણ્યા છે. હવે તો ઘણું ઓછું થયું છે છતાં વધારે સુધારા કરવાને અવકાશ છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઇએ. ગાડી-ભાડાનું ખર્ચ હાલતાં ને ચાલતાં થાય છે એ વાતમાં કેટલુંક સત્ય છે જ. આપણે હવે તો કેવળ કંગાળ લોકોની સેવા કરવા ઇચ્છીએ છીએ, તેઓના એલચી બનવા માંગીએ છીએ. તેથી આપણા જીવનમાં છે તેના કરતાં ઘણી વધારે સાદાઇ આવવી જોઇએ એ વિષે મને શક નથી. જ્યાં પગે ચાલીને જવાય ત્યાં ગાડીનો ઉપયોગ ન જ કરાય. સેવક મહેમાનોની મિજબાની કરવાપણું હોય નહિ. કામદારો એકઠા થાય તે મિજબાની ખાવા નહિ પણ કામ કરવા.

સ્ત્રીઓના સંસર્ગમાં કઇ વાતનો ઇશારો છે એ હું નથી જાણી શક્યો. આખા કાગળ ઉપરથી એ ખુલ્યું નથી. પણ લખનારની સરખામણી ઉપરથી કંઈક અનુમાન થાય છે. સંસર્ગને ખાતર કરેલો સ્ત્રીસંસર્ગ પાપ છે ને ત્યાજ્ય છે એ વિષે મને શંકા

નથી. એવો સંસર્ગ શોધનારા કામદારો પ્રજાની સેવા બહુ થોડી જ કરશે. પણ સેવાને અર્થે રહેલો સ્ત્રીસંસર્ગ અનિવાર્ય હોઈ સ્વીકાર્ય છે. સ્ત્રીને આપણે બહુ દબાવી રાખી છે. સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ હરાઈ ગયું છે. સેવાને અર્થે સ્ત્રીને બહાર નીકળવાનો અધિકાર છે, તેનો એ ધર્મ છે. આપણી હીલચાલમાં સ્ત્રીઓ દહાડેદહાડે વધારે ભાગ લેતી થઇ જશે એથી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો એક જ બેડકામાં આપણે વધારે ને વધારે જોઇશું. આ સ્થિતિ મને યથાસ્થિત લાગે છે.

જંગલમાં રહીનેજ જે પાળી શકાય તે બ્રહ્મચર્ય નથી, સંયમ નથી. જંગલનું સેવન ઘણાને ઇષ્ટ છે. એવો એકાંતવાસ થોડોઘણો બધાને સારૂ લાભદાયી છે. પણ તે વિચારવૃદ્ધિને સારૂ, પોતાની ઓળખને સારૂ હોય; પોતે સુરક્ષિત રહેવા સારૂ તે કદિ ન જ હોય. જગતના સામાન્ય વ્યવહારમાં રહેતો છતાં જે અલિપ્ત રહે તે જ સંયમી છે, તે જ સુરક્ષિત છે.

પ્રાચીન જમાનામાં જે વાડો રચી હતી તે તે સમયને સારૂ ભલે અનુકૂળ હોય, પણ આપણે આ જમાનામાં જોઇએ છીએ કે યુરોપના લોકોમાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો એકબીજા પ્રત્યે ઘણી છૂટથી રહેતા છતાં પોતાની નીતિ અને પવિત્રતા જાળવી શકે છે. યુરોપમાં પવિત્રતાની રક્ષા અસંભવિત છે એમ કોઇ માને તો તે છેક અજ્ઞાન જ છે. યુરોપમાં આપણે સારૂ પવિત્રતાની રક્ષા મુશ્કેલ છે એ ખરૂ. તેનાં કારણ યુરોપમાંની સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા નથી પણ યુરોપમાં ભોગને ધર્મ કરી મૂકવામાં આવ્યો તે છે. વળી યુરોપમાં છે તે જાતની છૂટથી આપણે ટેવાએલા નથી.

યુરોપનું દૃષ્ટાંત આપણે અમુક હદ લગી જ કામનું છે. તેનું

સંપૂર્ણ અનુકરણ ભયાવહ છે. દૃષ્ટાંત આપવામાં હેતુ એટલો જ છે કે સ્ત્રીસંસર્ગ સર્વથા ત્યાજ્ય છે, સંયમીને સારુ સ્ત્રીસંસર્ગ પાપ છે, એ વિચાર સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે સત્ય નથી એટલું બતાવવું.

આપણી સભ્યતામાં જે સુધારણાની જરૂર હશે તે આપણે આપણું વાતાવરણ વિચારી કરવી જોઇશે. એક તરફથી આપણે સ્ત્રીસંસારની સુધારણાને સાધવી રહી છે; બીજી તરફથી સંક્રાંતિકાળે તેમાંથી અનર્થ ન ઉપજે એની સંભાળ રાખવી રહી છે. અમુક અંશે આપણે જોખમો પણ ખેડવાં જોઇશે. એક બે જગ્યાએ અનર્થ થઈ રહ્યો છે એવી ફરિયાદો મારી પાસે આવી છે. હું તેની યથાશક્તિ તપાસ કરી રહ્યો છું.

મારી મતિ પ્રમાણે પવિત્રતાને સુરક્ષિત રાખવા સારુ સ્ત્રીપુરુષે એકાંતવાસનો સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે ત્યાગ કરવો ઇષ્ટ છે. જ્યાં સંબંધ પવિત્ર છે ત્યાં એકાંતની આવશ્યકતા નથી. આપણી તાલીમમાં આપણા વાચનમાં, આપણા ખોરાકમાં, આપણી ટેવોમાં સુધારો થવાની આવશ્યકતા છે. શાસ્ત્રોમાં તો કેટલાંક વચનો જે તે તે કાળને વિષે લખાએલાં છે તેનું ચિંતવન જ મને તો અત્યારે ભયાનક લાગે છે. સ્ત્રીની સામે જોવું એ જ પાપ ગણાયાથી આપણે કુવિચારો વિના કેમ જાણે જોઇ જ ન શકીએ એવી ધાસ્તી પેદા થઇ છે. માતાનાં દર્શન કરીને પુત્ર પવિત્ર થાય છે. બહેનની સામે ભાઇ નિર્દોષ બુદ્ધિથી જુએ તેમાં પાપ હોય જ નહિ. પાપ મનની સ્થિતિને અવલંબે છે. વિકાર વિના જે પુરુષ સ્ત્રી સામે ન જ જોઇ શકે તેણે તો આંખ જ ફોડવી ઘટે અથવા ત્યાં લગી તે અવશ્ય જંગલ સેવે. વિનાકારણ જે સ્ત્રી સામું જોઈ નિર્વિકારી હોવાનો દાવો

કરે તે પાખંડી છે. પ્રસંગ પડયે જે સ્ત્રીની સામું જોતાં ડરે, તેણે પોતાની ભીરુતા દૂર કરવી ઘટે છે. અજાણી સ્ત્રીની સામે જોવું અવશ્ય પાપ સમજાય, પણ આ વિષે કંઈ એક કાયદો હોય જ નહિ ગમે તેટલી વાડો બાંધો છતાં મલીન મન મલીનતા જ શોધશે ને પ્રસંગ ન મળતાં છેવટ માનસિક પાપ પણ કર્યા જ કરશે. શુદ્ધ મન પોતાની પાસે અણધારી આવી પડેલી લાલચોને ઓળંગી જશે ને સ્ત્રીશુદ્ધ રહેશે.

છેવટમાં સંયમીએ લખનારની સૂચનાને સરળભાવે સંઘરી સાવધાન રહી પોતાનો સેવાધર્મ પાળવો રહ્યો છે.

પણ ઉપરના લેખનો સર્વથી અગત્યનો ભાગ તો મને લગતો છે. મને લાગે છે કે લખનારની બધી ટીકા યથાર્થ છે. મારે નામે થતા બધા ખર્ચની જવાબદારી મારે માથે છે એમાં મને કશી શંકા નથી. મારે અર્થે ઘણું ખર્ચ નાહક થાય છે એમ હું ઘણી વેળા અનુભવું છું. ઘણા મિત્રોની સાથે મેં એ બાબતમાં મીઠી વઢવેડ કરી છે. ઘણી જગ્યાએ હું મારી હાજતો વિષે પ્રથમ લખાવીજ મૂકું છું. આમ છતાં અતિશય પ્રેમ પોતાની અતિશયતા મેલતો જ નથી. કંઇક ને કંઇક બહાન શોધી ખર્ચ કરે છે. આ બધું હંમેશાં રોકયું રોકી શકાતું નથી. તેમાં મારી નબળાઇ પણ હોય. હું ન પારખી શકયો હોઉં તેવા ભોગો મારા મનને ગમતા હોય એ સંભવે છે. હું મહાત્મા તો કહેવાનો, અલ્પાત્મા તો છું જ. નહિ તો કાં મિત્રવર્ગને દુઃખી કરીને પણ અતિશયતાનો તદ્દન ત્યાગ ન કરું ? એ સમય પણ આવો. એવું મારા જીવનમાં મેં ઘણું કર્યું છે. અહીં તો મારો દોષ સ્વીકારીને હું તેને કંઇક હળવો કરું છું ને લખનારને ખાત્રી આપું છું કે તેના કામથી હું વધારે સાવધાન થયો છું ને રહેશ.

એક વસ્તુનો મારે બચાવ કરવો પડશે. તે શૌચાદિની સગવડનો. શૌચસ્થાન સૂવાબેસવાના સ્થાન જેટલું જ ચોખ્ખું હોવું જોઇએ એ હું પાંત્રીસ વર્ષ થયાં શીખ્યો છું. એ શિક્ષા હું પશ્ચિમમાં પામ્યો છું. શૌચના ઘણા નિયમોનું સૂક્ષ્મ પાલન પશ્ચિમમાં થાય છે તેવું પૂર્વમાં નથી થતું એવી મારી માન્યતા છે. પશ્ચિમના શૌચાદિના નિયમોમાં કેટલી અપૂર્ણતા છે તે સહેજે દૂર કરી શકાય તેવી છે. આપણા ઘણા રોગોનું કારણ આપણાં જાજરૂ અને આપણી જ્યાં ત્યાં મેલું ફેંકવાની કુટેવો છે. તેથી શૌચાદિને સારૂ સ્વચ્છ સ્થાન ને સ્વચ્છ વાસણોની આવશ્યક્તા માની તેનો ઉપયોગ કરવાની મેં ટેવ પાડી છે અને સહુ તે ટેવ પાડે એમ ઇચ્છયું છે. એ ટેવ એટલે સુધી દૃઢ થઇ છે કે હવે તે હું બદલવા ઇચ્છું તો પણ ન બદલી શકાય. બદલવાની ઇચ્છા પણ નથી થતી. આ સગવડ સાચવવામાં કેટલોક પરિશ્રમ રહ્યો છે તે મારા યજમાનને ઉઠાવવો પડે છે. પણ તેને અર્થે મુંબઇથી પેટી મંગાવવી એ તો અનર્થ જ છે. એકાંત જગ્યા માટીવાળી જ જમીન હોય તો ત્યાં ખાડો, તેની આસપાસ પગથીઓ, આટલું મારે સારૂ બસ થાય છે. આ જગ્યા મારી સૂવાની જગ્યાની પાસે જ હોવાની જરૂર રહે છે. આવું શહેરોમાં તો પેટીથીજ બને તેથી ઘણા મિત્રો પેટીનો ઉપયોગ કરી લે છે. પણ તે પેટી પણ મુંબઇમાં જ બને એવું કંઇ નથી. ગમે તે સુનાર તે પેટી સહેજે બનાવી શકે છે અને ગ્યાસતેલનો અરધો ડબો વાસણની ગરજ સારી શકે છે. બીજા પણ ઘણા નુખતાઓ સ્વચ્છતા ને સગવડ જાળવવાના બતાવી શકાય.

સરંજામ એક પણ પરદેશી હોવાની આવશ્યકતા તો હોય જ

નહિ. ખાદીની અંદર એ તો રહ્યું જ છે કે બીજી વસ્તુઓ પણ બને તેટલે અંશે સ્વદેશી જ વાપરીએ. ખાદી પહેરવી એટલે બીજી વસ્તુઓ પરદેશી વાપરવાનો પરવાનો મેળવવો એવો અર્થ કદિ ન હોય. પણ અમૂક વસ્તુ પરદેશી છે તેથી જ તેનો દ્વેષ કરવો એવો પણ ખાદીનો અર્થ નથી. ખાદીનો અર્થ સંગ્રાહક છે, નાશક નથી. સંગ્રહ કરતાં જે નાશ થાય તે અનિવાર્ય છે. તેથી સંગ્રહ પણ આવશ્યક હોય તે જ કરાય. વસ્ત્ર વિના ન જ ચાલે. હિંદુસ્તાનમાં વસ્ત્ર સહેજે બનાવી શકાય છે. તે વસ્ત્રનો ધંધો હિંદુસ્તાનનાં કરોડોને રોજી આપે છે. તેથી ખાદી તેઓની રોજીના સંગ્રહરૂપ છે; તેથી ખાદી ધર્મ છે અને તેથી વિદેશી વસ્ત્ર અને તેટલા પૂરતું દેશી મિલનું વસ્ત્ર પણ અધર્મ છે. પણ પશ્ચિમથી આવતી 'આયોડીન' નામની દવા જે હિંદુસ્તાનમાં બનતી જ નથી તે આવશ્યક છે, તેથી પરદેશી છતાં ગ્રાહ્ય છે. પણ જેઓ પોતાના એશઆરામ વધારવાને જ ખાતર પરદેશી અથવા તો દેશી વસ્તુનો પણ ઉપયોગ કરે છે તેવા સેવકો અધર્મ આચરે છે. દેશસેવકથી તો એવું થઈ જ ન શકે. તેથી મુંબઇથી માયાવતીમાં સ્વાદને ખાતર મુંબઇની કેરી લઇ જવી એ સેવકને સારૂ તો અધર્મ છે જ. જ્યાં એક રૂપિયાથી કાર્ય ચાલે ત્યાં સેવકે બે ખર્ચવા એ દેખીતી ચોરી છે.

તેથી મેં ઘણી વેળાં મિત્રોને કહેવડાવ્યું છે તે અહીં મારે વિષે તો લખી નાંખું છું. મારે નિમિત્તે નીચે લખી કરતાં વધારે સગવડો પેદા કરનાર નહિ મારૂં હિત જુએ, નહિ પ્રજાનું જુએ કે નહિ પોતાનું જુએ.

મને શોચ સારૂ એવી સ્વચ્છતા જોઇએ જેવી સૂવાને સારૂ હોય.

મને સૂવાબેસવાનું સ્વચ્છ જગ્યામાં ને સ્વચ્છ હવામાં હોય એટલે બસ છે. ખાટલાની જરૂર નથી. મારૂં સૂવાઓઢવાનું મારી સાથે જ હોય એટલે ગાદલાની કે ગોદડાની આવશ્યકતા નથી રહેતી.

ખાવામાં મારે સારૂ બકરીનું દરરોજ વધારેમાં વધારે ત્રણ શેર દૂધ હોય એટલે બસ છે અને બે ખાટાં લીંબુ. મારે સારૂ બીજો આવશ્યક મેવો હું સાથે રાખું છું. મને બકરીના દૂધના ઘીની જરૂર હોય નહિ. મને મુસાફરીમાં જોઇએ તો બકરીના દૂધના ઘીની વસ્તુ હું સાથે બનાવીને ફેરવું છુ. બકરીના દૂધમાંથી મહાખર્ચ કરીને ઘી બનાવડાવવું એ મહાપાપ સમજું છું.

મારી સગવડને સારૂ મોટરની જરૂર હોય નહિ. પણ વખત વચાવવાને સારૂ મોટરનો ઉપયોગ અવશ્ય કરાય.

મારે સારૂ પહેલા વર્ગનો ડબો હોય જ નહિ. મારે એકલાને બીજા વર્ગની હાલ જરૂર છે ખરી; પણ મારા સાથીઓને ત્રીજા વર્ગની જ સગવડ પૂરતી હોય છે. મારી સાથે કોઇ કોઈ વાર પોતાને ખર્ચે ભાઇઓ ને બહેનો ફરે છે. તેઓ ગાડીની સગવડ તો પોતે જ પોતાની કરી લે છે.

કોરડા.

એક મિત્ર લખે છેઃ

"સત્યાગ્રહ સંબંધી વિવેચન કરતાં આપે જણાવ્યું છે કે સત્યાગ્રહી ખોટી રીતે સત્યાગ્રહ કરે તોપણ ચિંતા જેવું નથી કારણ કે સત્યાગ્રહીને જ તેનું દુઃખ યા સંકટ ભોગવવું પડે છે. આ બાબત ઘણી શંકાઓ ઊભી થાય છે. એવા પણ પ્રસંગો આવે છે કે જ્યારે સત્યાગ્રહ કરવાથી માત્ર સત્યાગ્રહીને જ દુઃખ ખમવાપણું નથી રહેતું પણ જેની સામે સત્યાગ્રહ થાય તેને પણ દુઃખી થવાપણું હોય છે; આવે પ્રસંગે જો ખોટી દિશાએ સત્યાગ્રહ થયો હોય તો સત્યાગ્રહીના ઉપર ભયંકર જવાબદારી ઊભી રહે.

"દાખલો ૧. એક ભાઇને એક નાનો પુત્ર છે. એ ભાઈનાં માબાપ જીવતાં છે. માબાપે એમના પૌત્રનું સગપણ પૌત્રથી ચાર પાંચ વર્ષે મોટી ઉંમરની કન્યા સાથે કરી દીધું. પેલા ભાઇને આ વાતથી રોષ ચઢયો, માબાપને કહ્યું કે સગપણ તોડી નાખો. માબાપ કહે જો સગપણ તોડીએ તો અમારી આબરૂ જાય, જીવતર ધુળધાણી થાય. માટે સગપણ તોડવાની વાત ન કર. છતાં અમારી મરજી

ઉપરવટ થઇને સગપણ તોડીશ તો અમે આત્મહત્યા કુવે પડીને કે અફીણ ખાઇને કરીશું; તેનું પાપ તારે માથે રહેશે. પેલા ભાઇએ માબાપને સમજાવવા તમામ ઉપાયો લીધા છતાં તેઓ ન સમજ્યાં ને આત્મહત્યાની જીદ લઇ બેઠાં. આ પ્રસંગે સત્યાગ્રહ કરી માબાપને મરવા દેવાં કે શી રીતે કરવું ? માત્ર ધમકી આપે એવાં માબાપની આ વાત નથી પણ સાચેજ પ્રાણત્યાગ કરે એવાં જૂના સંસ્કારનાં માબાપની આ વાત છે.'

આ ભાષામાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. એવું કહેલું મને યાદ નથી કે સત્યાગ્રહી ખોટી રીતે સત્યાગ્રહ કરે તોપણ ચિન્તા નહિ. ખોટી રીતે કરેલી બધી વસ્તુને વિષે ભય છે. પણ મેં એમ કહ્યું છે ખરૂં કે સત્યાગ્રહીના આગ્રહમાં કદાચ ભૂલ હશે તો એ દુઃખ તેને પોતાને સોસવું પડશે, ને તે યથાર્થ છે. જેની સામે સત્યાગ્રહ થાય તેને દુઃખ થાય તેનો જવાબદાર સત્યાગ્રહી ન હોય. સત્યાગ્રહીનો ઈરાદો સામા પક્ષને દુઃખ દેવાનો હોય જ નહિ. સામો પક્ષ પોતાની મેળે દુઃખ માને કે દુઃખી થાય તેને સારૂ સત્યાગ્રહી જરૂર નિશ્ચિંત રહે. હું શુદ્ધ ભાવે ઉપવાસ કરૂં તેથી મારા સાથીઓને દુઃખ થાય તે મારે સહન કરવું રહ્યું.

દૃષ્ટાંતમાં બાપને રોષ ચઢવાનું કહ્યું છે. સત્યાગ્રહી રોષમાં આવે નહિ ને અનિચ્છાએ આવી જાય તો જ્યાં સુધી રોષ ઉતર્યો નથી, સ્વસ્થ થયો નથી ત્યાંસુધી રોષ ઉત્પન્ન કરનારને વિષે એક પણ પગલું ન ભરે. પણ પુષ્કળ વિચાર કર્યા પછી પણ પોતાનાં માબાપનું કામ પોતાને દોષિત લાગે તો અવશ્ય તેને સુધારે ને તેમ કરવા જતાં અને સંપૂર્ણ રીતે વિનય જાળવ્યા છતાં માબાપ આપઘાત કરે તો

તે વિષે સત્યાગ્રહી નિર્ભય રહે. માબાપ અજ્ઞાનમાં આપઘાત કરે તો તેને સારૂ તો તેઓ જ જવાબદાર છે. માબાપ પોતાને હાથે દુઃખ વહોરી લે તેને સારૂ દીકરો કેમ જવાબદાર થાય? માબાપ દીકરાને પાપ આચરવાનું કહે અને દીકરો તે મુજબ ન કરે તેથી માબાપ આત્મહત્યા કરે તેમાં દીકરો શું કરે? પ્રહ્લાદે રામનામ લીધું તેથી હિરણ્યકશિપુ રોષે ભરાઇ છેવટે નાશ પામ્યો. તેની જવાબદારી પ્રહ્લાદ ઉપર મુદ્દલ નથી. રામે પિતાના વચનનું પાલન કરતાં દશરથ મરણ પામ્યો તેનો દોષ રામની ઉપર નથી. પ્રજા દુઃખસાગરમાં ડૂબી છતાં રામે હૃદયને કઠિન કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી. સત્યવતીને અનહદ દુઃખ થયા છતાં ભીષ્મે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યું. આમાં યાદ રાખવા જેવું એ છે કે સત્યાગ્રહનો ધર્મ કોઇનો શીખવાડયો શીખાતો નથી. એ સ્વયંસ્ફુરિત વસ્તુ હોવી જોઇએ. રામે ગુરૂવર્ગને પૂછીને વનવાસ નહોતો વેઠયો. વનવાસ જવામાં પાપ છે, ન જવામાં પાપ નથી, એવું કહેનારા ધર્માચાર્યો તેને મળી રહ્યા હતા. છતાં તેણે જવાનો ધર્મ જ પાળ્યો ને પોતાનું નામ અમર કર્યું. આપણા દુઃખી દેશમાં નપુંસકતા એટલી બધી વધી પડી છે કે જોતજોતામાં લોકો મરવાની, ઉપવાસો ઈ૦ ની ધમકીઓ આપે છે. એવી ધમકીઓને વશ ન જ થવાય. પછી ભલે આપણે જાણતા હોઇએ કે ધમકી સાચી પડવાનો સંભવ છે. સત્યાગ્રહી ઉપવાસ અને દુરાગ્રહી ઉપવાસનો ભેદ હું ‘ નવજીવન ’ પત્રમાં ઘણી વેળા બતાવી ગયો છું.

તે જ મિત્ર બીજો દાખલો નીચે પ્રમાણે આપે છેઃ

“ એક દંપતી સુખી જીવન ગાળી રહ્યાં છે. વિદેશી કપડાં બાઇને બહુ ગમે છે, ધણીને તે બાબતનો ત્રાસ છે. વાત એટલી

વધી પડી કે બાઈ કહે કે મને રૂ. ૫૦૦) ના વિદેશી કપડાં નહિ લાવી દ્યો તો હું મરીશ. ધણીએ શું કરવું ? કોઇ રીતે બાઇ સમજે તેમ નથી. બાઇ કહે, અમારી આટલી વાત પણ તમે ન માનો ? ”

પતિનો ધર્મ મર્યાદા પ્રમાણે અને યથાશક્તિ પત્નીને રહેવાનું, ખાવાનું ને પહેરવાનું આપવાનો છે. ધનિક અવસ્થામાં પતિ જે ભોગ ભોગવાવી શકયો હોય તે ગરીબ થયે ન ભોગવાવી શકે. મૂર્છિત અવસ્થામાં પતિ નાચરંગ ખેલેખેલાવે, શરાબ પીએપીવડાવે, વિદેશી વસ્તુઓ પહેરેપહેરાવે. તે જ પ્રમાણે પોતાને જ્ઞાન થયે પોતે સુધારો કરે અને કરાવે. અહીં વિવેકને સ્થાન છે. પતિના વિચારને પત્નીએ અનુકૂળ થવું એવો સામાન્ય આચાર દુનિયામાં પળાતો જોવામાં આવે છે. પણ પતિથી પત્ની ઉપર કે પિતાથી પોતાની સંતતિ ઉપર બળાત્કાર ન જ થાય. પોતે ખાદી ગ્રહણ કરે ત્યારે પત્નીને ને ઉંમરે પહોંચેલા પુત્રાદિને બળાત્કારે ખાદી પહેરાવે તો એ પાપ છે. પણ પોતે વિદેશી વસ્ત્ર વેચાતાં લઇને પહેરાવવા બંધાએલો નથી. જુવાન પુત્રો તો ન પરવડે તો નોખા થાય.

પત્નીને વિષે પ્રશ્ન નાજુક છે. પત્ની એકાએક નોખી ન થઇ શકે. તેનામાં પોતાની આજીવિકા મેળવી લેવાની શક્તિ હોતી નથી. એટલે એવા પ્રસંગો હું કલ્પી શકું છું કે જ્યાં પત્ની ન સમજે ત્યાં તેને સારૂ વિદેશી વસ્ત્ર ખરીદવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય; વિદેશી વસ્ત્રનો ત્યાગ એ ધર્મ બદલવા જેવું છે. પતિ જેટલી વાર ધર્મ બદલે તેટલી વાર પત્નીએ બદલવો જ જોઇએ એવો નિયમ નથી ને ન હોય. પતિએ પત્નીનો ને પત્નીએ પતિનો વિધર્મ સહન કરવો ઘટે. એટલે અહીં પતિ પત્ની સારૂ વિદેશી વસ્ત્ર ખરીદે છે તો તે ધમકીને વશ

થઇને નહિ પણ પત્ની ઉપર બળાત્કાર ન કરાય એમ સમજીને. ધારો કે પત્ની પોતે વિદેશી કપડાં પહેરવા ઇચ્છે છે એટલું જ નહિ પણ પતિ પણ પહેરે એમ ઇચ્છે છે ને જો તે તેનું ન માને તો મરવાની ધમકી આપે છે. તો પતિ તે ધમકીને વશ ન જ થાય.

ત્રીજો દાખલો આ પ્રમાણે છે:

"દા૦ ૩. એક પિતા પુત્રને કહે છે કે હું જીવતાં તું અંત્યજને અડોશ નહિ, ઢેડવાડે જઈશ નહિ, નહિ તો હું કમોતે મરીશ; પુત્ર બિચારો શું કરે ? वज्रादपि कठोराणि એવું હૈયું રાખી પિતાને મરવા દે કે કરે શું ?"

મારા મનમાં જરાયે શંકા નથી કે પિતાને પારાવાર દુઃખ થાય તોયે પુત્રે અસ્પૃશ્યતાનો ત્યાગ કરવો જ ઘટે. અહીં પણ પહેલું દૃષ્ટાંત વિચારતાં હું જે સાવચેતી આપી ગયો તે લાગુ પડે છે. અસ્પૃશ્યતા મહાપાપ છે એમ મારા જેવાનું લખાણ વાંચીને માનનાર સારૂ ઉપરનું વજ્રવાક્ય નથી લખાયું. તે તો જેને પોતાને સિદ્ધ થયું છે કે અસ્પૃશ્યતા મહાપાપ છે તેને જ સારૂ છે. એટલે કે જ્યાં લગી અમુક વસ્તુ બુદ્ધિમાં જ વસતી હોય ત્યાં લગી પિતૃઆજ્ઞાનું પાલન, જે હૃદયનો ગુણ છે તેનો ત્યાગ ન થાય. કોઇના કહેવાથી જ પ્રહ્‌લાદે જો રામનામ ઉચ્ચાર્યું હોત તો પિતાની મનાઈ થતાં તે ન ઉચ્ચારવાનો તેનો ધર્મ હતો.

ચોથું ને છેલ્લું દ્રષ્ટાંત આ છે:

"દા૦ ૪. એક સુખી દંપતીને ચાર પુત્રો થયા, ચારે મરી ગયા; છેવટ પતિએ બ્રહ્મચર્ય પાળવા નિશ્ચય કર્યો. પત્નીએ એક પુત્રની

ઇચ્છા દર્શાવી, પતિને પોતાની ઇચ્છા પૂરી પાડવા વિનવ્યું. બંન્ને નિર્વિકારી થયાં છે છતાં બાઇને સંતાનની વાસના રહી છે. પતિ એ રસ્તે બંન્નેનું અકલ્યાણ જુએ છે. પણ બાઇની વાસના એ બાબત એટલી તીવ્ર છે કે પતિ એની ઇચ્છા પ્રમાણે ન વર્તે તો દેહ પાડે. હંમેશાં ઉદાસ રહે, આંસુ સારે, શરીર સૂકવે. આ સ્થિતિમાંથી બચવા પતિએ શું કરવું? બધા પ્રયત્નો થયા બાદ ઇશ્વર પોતાની પત્નીને સદ્દબુદ્ધિ આપશે એ ભાવના રાખી સંતોષ ધારણ કરવો કે પત્નીનુ શરીર સૂકાતું જુએ તેની સાથે પોતે પણ પોતાનું શરીર સૂકાવે? પત્ની કદાચ મરે તો એની હત્યા કર્યાનું પાપ પતિ માથે આવે ખરૂં કે નહિં?"

એકના વિકારને વશ વર્તી બીજાએ વિકારી થવું એવો પતિ પત્નિનો ધર્મ હું માનતો નથી. એક વિકારી થતાં બીજાને તેમાં ભાગ લેવડાવે એ બળાત્કાર છે. પતિ કે પત્નીને બળાત્કારનો અધિકાર નથી. વિકાર વસ્તુ આગના જેવી છે. એ મનુષ્યને ઘાસની જેમ બાળે છે. ઘાસની ગંજીમાં એક તણખલું બાળો એટલે આખી ગંજી બળે છે. પ્રત્યેક તણખલાંને બાળવાની આપણને તસ્દી જ લેવી પડતી નથી. એકને વિકાર થયો એટલે તેનો સ્પર્શ બીજાને લાગે છે. દંપતીમાં એકને વિકાર થાય છતાં બીજો કે બીજી નિર્વિકારી રહી શકે તેને મારી હજાર વંદના છે.

બહેનો પ્રત્યે

જેમાં હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર રહેલો છે અને જેના વિના હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર ન થઈ શકે એવી ભારે છતાં સાદી વાત તમારી સાથે મારે કરવી છે. પુરૂષ પોતાના મૂઢપણાથી સ્ત્રી પ્રત્યેની પોતાની ફરજ ભૂલી જાય, પણ તેથી સ્ત્રી પણ સ્ત્રી પ્રત્યેની ફરજ ભૂલે ?

દાહોદથી મને કાગળ મળ્યો તેમાં જે ખબર છે તે આપણને બધાંને શરમ ઉપજાવનારી છે. તેમાં ખબરપત્રી લખે છે કે ઢેડોની સ્ત્રીઓ જેમને ઘરમાં કંઇ કામ નથી મળતું તેઓ બહાર મજૂરી કરવા જાય છે અને ત્યાં તે સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટાય છે. આ વાત આ બહેનોના દીન બની ગએલા પુરૂષ સગા જાણે છે, છતાં સાંખી રહ્યા છે. આ કોમને સારૂ મેં ઢેડ શબ્દ વાપર્યો છે પણ તેઓ વણકર છે. કેટલાક વણકરો કેમ ઢેડ કહેવાય છે એ હું જાણતો નથી. પણ આવો સ્વચ્છ ધંધો હોવા છતાંયે એ લોકો અસ્પૃશ્ય ગણાય છે એ હંમેશાં યાદ રાખશું તો કોઇ દહાડો અસ્પૃશ્યતાના દોષમાંથી આપણામાંના કેટલાક મુક્તિ મેળવશું. જેમ સ્ત્રીઓ બીજા ધંધાને અભાવે મજૂરીએ જાય છે તેમજ પુરૂષો પણ કરે છે. તેથી જ્યારે તેઓએ જોયું કે હું તેઓને સૂતર આપવા તૈયાર છું ત્યારે

તેઓએ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો તેઓને રોજનું મણ સૂતર નિયમસર મળી શકે તો તેઓ વણાટ સિવાય બીજો ધંધો નહિ જ કરે. મારા ખબરપત્રી મને વધારામાં જણાવે છે કે આ વણકરોએ ઉપર પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી તેનું મુખ્ય કારણ મેં ઉપર જણાવી એ અનીતિ વિષેનું તેમનું જ્ઞાન હતું.

ઉપર પ્રમાણે અનીતિનો દાખલો એક જ નહિ હોય એમ તો તમે ખચિત માની લેશો. ઉમરેઠમાં હું હતો ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ત્યાંની ઘણી બાઇઓ દાળ વીણીને પોતાના આજીવિકાના સાધનમાં કંઈક ઉમેરો કરે છે. તેઓને વેપારીઓને ત્યાં દાળ લેવા અને દેવા જવું પડે છે ત્યાં અનેક પ્રકારની મશ્કરીઓ, અનેક પ્રકારના અપશબ્દો તેમને સાંખવા પડે છે. આવું હું આખા હિંદુસ્તાનમાં ભમતાં ચાર વર્ષ થયાં અનેક જગ્યાએ સાંભળી રહ્યો છું. મને એમ ભાસે છે કે સો વર્ષ પહેલાં જ્યારે આપણી માતાઓ કરોડોની સંખ્યામાં સૂતર કાંતતી હતી ત્યારે આવું નહિ થતું હોય.

તેથી હું ધનિક અને શિક્ષિત્ત બહેનોને વિનંતી કરવા ઇચ્છું છું કે જો તમે તમારી ગરીબ બહેનોના શીયળની રક્ષા કરવા ઇચ્છતાં હો તો હાથેથી સૂતર કાંતવાની અને હાથેથી કાપડ વણાવવાની પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગલો. આ સ્થળે બીજા ધંધાઓને બદલે આ ધંધો પ્રવર્તાવવાનો કેમ આગ્રહ કરૂં છું તે વિષે બધી દલીલો દેવા ઇચ્છતો નથી. આટલુંજ કહેવું બસ છે કે કાંતવું એ આપણો પુરાતન ખાનદાની ધંધો ગણાયો છે અને તેમાં રાણીઓ સુદ્ધાં જોડાએલી રહેતી. કાંતવાનું કામ શીખવું એ ઘણું સહેલું છે. કાંતવાનો સંચો હરકોઇ સામાન્ય શકિતવાળો સુનાર બનાવી શકે છે. અને તે ઉપર કરોડો

બહેનો સૂતર કાંતે તોપણ તે હિંદુસ્તાનમાં જ ખપી શકે તેમ છે, અને તે લગભગ અનાજના જેવી જ ઉપયોગી વસ્તું હોઇ ક્ષણિક પ્રવૃત્તિ ન કહેવાય. એમાં બહુ શારીરિક બળની જરૂર નથી, અને તે કાર્ય ગમે ત્યારે પડતું મૂકીને ગમે ત્યારે પાછું શરૂ કરી શકાય છે તેથી એ ફુરસદનો ધંધો પણ કહેવાય છે. જો કેટલીક સમજુ બહેનો આ પ્રવૃત્તિ ચલાવે તો મેં ઉપર બતાવ્યા છે તેવા અત્યાચારો અટકે, એટલે કે કોઈ બહેનને પોતાને અનુકૂળ ધંધાને અભાવે જેમાં પોતાનું શીયળ જરાયે જોખમમાં આવી પડે એવા કામમાં ન જ જવું પડે.

વાંચનાર બહેન ! તમે ધનાઢ્યની સ્ત્રી હશો તોપણ તમેતમારી રંક બહેનોના શીયળની રક્ષા કરવા બંધાએલી છો. મેં તમારી પાસે એક ધોરી રસ્તો મૂકયો છે. તેનો તમે વિચાર કરશો એવી ઉમેદ રાખું છું.

નવીન વિધિઓ.

દેશબંધુના અવસાન નિમિત્તે સભાઓ વિ૦ થયાં હતાં તેમાં ઘણી જગ્યાએ લોકોએ સર્વસાધારણ ક્રિયાઓ ઉપરાંત પોતાને અનુકૂળ એવી નવીન વિધિઓ પણ દાખલ કરી હતી. બંગાળમાં ઘણે ઠેકાણે કીર્તનો થયાં હતાં, કોઈ ઠેકાણે કંગાળોને જમાડવામાં આવ્યાં હતાં ને કોઈ ઠેકાણે લોકોએ સ્નાનાદિ કરી ધાર્મિક ક્રિયાઓ ઉજવી હતી. કાઠિયાવાડમાં આવેલા ચાડિયા ગામે તિથિ નીચે પ્રમાણે ઉજવી હતીઃ

૧. સદ્દગતના આત્માને પરમાત્મા શાંતિ આપે અને બીજા દેશબંધુઓ હિંદને સાંપડે એવી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના.

૨. કુતરાંને અને ગાયને લાડવા ખવડાવવા.

૩. તે તિથિએ કોસ અને સાંતી ન જોડવાં.

૪. આગામી સાલમાં સારો કપાસ ઘરપૂરતો દરેક ખેડુતે સંઘરવો.

બીજી કેટલીક જગ્યાએ ઉપવાસ કરવામાં આવ્યા હતા અને સુતર કાંતવામાં આવ્યું હતું. આવી નવીનતાઓ આવકારદાયક છે. જે જે શુભ પ્રવૃત્તિ પોતાને સૂઝે અને ગતાત્માને માન્ય હોય એવીની

વૃદ્ધિ નિમિત્ત આવી તિથિઓ બનાવવી એ મૃત્યુ પામેલાંઓ પ્રત્યેના આપણા પ્રેમની સરસ નિશાની છે.

ક્રોસ અને સાંતી ન જોડવામાં પ્રાણીદયા છે. ચોમાસું બાદ કરતાં ક્રોસ વગેરે આપણે લગભગ નિરંતર વગરવિચાર્યે ચલાવીએ છીએ. આમાં વસ્તુતાએ લાભને બદલે હાનિ જ થાય છે. જ્યાં દર અઠવાડિયે આરામ લેવાનો અને નોકરોને તેમજ જાનવરોને આરામ દેવાનો રિવાજ છે ત્યાં લોકોએ કશું ખોયું નથી; તેઓએ મેળવ્યું છે. એટલે મહાપુરુષોના અવસાન જેવા અવસરોએ ક્રોસ વગેરે બંધ રાખીને નોકર, પશુ વિગેરેને આરામ આપવો એ રૂડો આરંભ છે.

ખોટી દયા.

પણ કુતરાંને અને ગાયને લાડવા આપવામાં ખોટી દયા છે. આપણને લાડુ ગમે તેથી ગાય ને કુતરાંને પણ ગમે અથવા લાભ આપે એવું માનવાનું કંઇ જ કારણ નથી. પશુઓના સ્વાદ બગડેલા નથી હોતા. મનુષ્યોના સ્વાદમાં જો ભેદો છે તો પશુઓનું કહેવું જ શું! અંગ્રેજને લાડુ આપીએ તો તે ફેંકી દેશે. આપણામાંના ઘણાને તેઓની મીઠાઇ પસંદ નહિ પડે. મદ્રાસમાં કોઇ રોટલીનું જમણ આપે તો મદ્રાસના હિંદી તે ખાઇ નહિ શકે. પંજાબમાં ભાતનું જમણ નિરર્થક થશે. તો પછી ગાયને અને કુતરાંને લાડુ આપવામાં શો અર્થ હોય? ગાય અને કુતરાં લાડુ ખાઇ જાય છે એ લાડુ ખવડાવવાના વાજબીપણાનો પુરાવો નથી. દુબળાં ઢોરને ઘાસ આપવું એ દયા છે. પણ ગામડાંઓમાં તો દુબળાં ઢોર જ ન હોવાં જોઇએ. કુતરાંને ખાવાનું આપવું તેમાં દયા નથી; તેમાં મેં તો કેવળ અજ્ઞાન જોયું છે. આપણે ઊંઘ વેચીને ઊજાગરો વહોરી લઇએ છીએ. કુતરાં

ને અયોગ્ય રીતે લલચાવી આપણે તેનો વંશ વધારીએ છીએ ને પછી તેમને નધણિયાતાં રાખી દુબળાં બનાવીએ છીએ. કુતરાં તો બધાં પાળેલાં જ હોવાં જોઇએ. રખડતાં કુતરાંની હસ્તી આપણા પાપની કે અજ્ઞાનની નિશાની છે. અમદાવાદ પોતાનાં નધણિયાતાં કુતરાંને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ધકેલી દયાધર્મ પાળ્યાનો દાવો કરે છે. જરાસરખો દયાધર્મનો વિચાર કરવાથી માલમ પડશે કે નામની દયા કરવા જતાં બેવડી ક્રૂરતા કે હિંસા થાય છે. એક તો એ કુતરાંઓને પોતાના વાતાવરણમાંથી કાઢવાની હિંસા અને બીજી એવાં કુતરાંઓને પકડી ગરીબ ગામડાંઓની નજીક છોડી મેલવામાં ગામડાંઓ પ્રત્યે થતી હિંસા. રેઢિયાળ કુતરાંના ઉપદ્રવનો ઇલાજ સુજ્ઞ મનુષ્યોએ ધાર્મિક ન્યાયવૃત્તિથી વિચાર કરી શોધવો જોઇએ. આ ાાં કાર્યો મહાજનો જો દયાધર્મનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરે તો જ થાય. અને તેમ નહિ કરે તો છેવટે એવો સમય આવી રહ્યો છે કે જ્યારે ધર્મ-હીન સત્તાધીશો ઉતાવળે કુતરાંઓનો નાશ કરશે. તાત્કાળિક ઇલાજ તો કુતરાંઓને જાણનાર શાસ્ત્રીની દેખરેખ નીચે તેઓનાં પાંજરાપોળ ખોલવાનો જણાય છે.

સામાન્ય વાત ઉપરથી હું ઊંડે ઉતર્યો છું. પણ કુતરાંને લાડવા આપવાનો ઠરાવ વાંચી સાબરમતી–આશ્રમમાં થએલી રેઢિયાળ કુત-રાંની ચઢાઇના અનુભવો મારી સમક્ષ ખડા થયા ને તે ઉપરથી જીવ દયા વિષેના કેટલાક વિચારો મેં મહાજનોની જાણને સારૂ અહીં રજુ કર્યા છે.

પણ આપણે ત્યાં તો જેમ દુબળાં ને રેઢિયાળ જાનવર છે તેમ દુબળાં ને રેઢિયાળ મનુષ્યપ્રાણીઓ પણ છે. તેઓને દુબળાં રાખીને જીવાડવામાં પુણ્ય માની આપણે પાપનો પુંજ ખડકીએ છીએ.

ગયે અઠવાડિયે હું સુરી ગયો હતો. હું ગરીબોનો દાસ ગણાઉં છું તેથી સુરીના મહાજનોએ મારે નિમિત્તે કંગાળોને જમાડ્યાં હતાં. તેઓને જમવાનો વખત મારી ગાડી પહોંચવાને વખતે જ રાખ્યો હતો. રસ્તાની બન્ને બાજુએ જમવા બેઠેલાં રાંકાંઓની આ હાર વચ્ચે થઇને મને મોટરમાં બેસાડીને લઇ ગયા. હું શરમાયો, અવિનયનો ભય ન હોત તો હું ત્યાં જ ઉતરી પડત અને નાસી જાત. ખાનારાં ગરીબોની વચ્ચેથી મોટરમાં બિરાજતો આ ભલો તેઓનો ઉદ્ધત દાસ! આ વિષે કેટલાક ઉદ્ગાર હું સુરીની સભા આગળ રોયો. આવું જ દૃશ્ય મેં કલકત્તામાં એક પુરાણા ધનિક કુટુંબને ત્યાં જોયું. મને ત્યાં દેશબંધુ સ્મારકને સારૂ ઉઘરાણું કરવા લઇ જવામાં આવ્યો હતો. આ કુટુંબનો મહેલ ‘ માર્બલ પૅલેસ ’ને નામે ઓળખાય છે. તે છે પણ બનેલો કેવળ આરસનો. મકાન ભવ્ય અને જોવાલાયક છે. આ મહેલને આંગણે હમેશાં ગરીબોનું સદાવ્રત રહે છે. ત્યાં ગરીબોને રાંધેલું અનાજ જમાડવામાં આવે છે. આ સખાવત મને દેખાડવાના નિર્દોષ ઇરાદાથી અને મને આનંદ પમાડવાના શુભ હેતુથી બરોબર પેલાંઓને જમાડવાને સમયે મને માલેકોએ બોલાવ્યો હતો. મેં વગર વિચાર્યે ‘હા’ કહી દીધી હતી. પણ ત્યાંનું દૃશ્ય જોઇ સુરીના કરતાં પણ વધારે દુઃખી થયો અને અકળાયો. જમનારાની વચ્ચે થઇને મને મોટરમાં તો ન લઇ ગયા પણ મારી પાછળ જ્યાં જોઉં ત્યાં લોકોનું ટોળું તો હોય જ. એ આખું ટોળું આ જમનારાં કંગાળિયાંઓની વચ્ચે થઇને ધસ્યું. બાપડાં જમનારાંઓને તેઓના પગનો સ્પર્શ તો થાય જ. ઘડીભર તો એ બિચારાંઓનું ખાવાનું પણ બંધ રહ્યું. તેઓના આત્માએ મને આશીર્વાદ આપ્યો હોય તો ધન્ય છે એમની સમતાને અને ઉદારતાને. ક્યાં ધૂળવાળું આંગણું ને ક્યાં બરફ જેવો

ઉજળો ઊંચો મહેલ! આ મહેલ કેમ જાણે પેલાં ગરીબોની હાંસી કરતો હોય નહિ એવું જ મને તો જણાયું અને તેઓની વચ્ચે થઇને એમ બેદરકારીપૂર્વક ચાલનારા પેલા ગરીબોના નવાજ તે હાંસીમાં ભાગ લેતા મારા અંતરને જણાયા!

આમ લોકોને ખવડાવવામાં પુણ્ય હોય? મને તો એમાં શુદ્ધમાં શુદ્ધ ભાવ છતાં અવિચાર અને અજ્ઞાનને લીધે થતું પાપ જ લાગ્યું. આવાં સદાવ્રતો દેશમાં ઠેકઠેકાણે છે. આથી કંગાળિયત, આળસ, પાખંડ, ચોરી ઇત્યાદિ વધે છે; કેમકે વગર મહેનતે ખાવાનું મળે તો મહેનત ન કરવી એવી ટેવવાળા માણસો આળસુ બને અને પછી કંગાળ બને. નવરો બેઠો નખ્ખોદ વાળે એ ન્યાયે આવાં કંગાળો ચોરી જ શીખે. બીજા અનાચાર પોતાના પ્રત્યે કરે એ તો નોખું જ. આ સદાવ્રતોનું છેવટ હું તો ખરાબ જોઉં છું. ધનવાન લોકોએ પોતાની સખાવતનાં ભાજનોનો વિચાર કરવો ઘટે છે. સખાવત માત્રમાં પુણ્ય છે એવું તો નથી જ એ બતાવવાની આવશ્યકતા નથી. લૂલાં, પાંગળાં અથવા દરદોથી પીડાતાં અશક્ત માણસોને સારૂ અવશ્ય સદાવ્રત ઘટે છે. તેઓને પણ ખવડાવવામાં વિવેક હોવો જોઇએ. હજારોના દેખતાં અશક્તને પણ ન ખવડાવાય. તેઓને ખવડાવવાની એકાંત, શાંત અને સુઘડ જગ્યા હોવી જોઇએ. ખરૂં જોતાં તેવાંઓને સારૂ ખાસ આશ્રમો હોવાં જોઇએ. છુટાંછવાયાં એવાં આશ્રમો હિંદુસ્તાનમાં છે. અશક્તને જમાડવાની ઇચ્છા રાખનારા સખી ગૃહસ્થોએ કાં તો એવાં સારાં આશ્રમોમાં પોતાનું દ્રવ્ય મોકલવું જોઇએ અથવા ન હોય ત્યાં આવશ્યકતા અનુસાર એવાં આશ્રમો સ્થાપવાં જોઇએ.

અશક્ત ગરીબોને સારૂ કંઇક પણ ધંધો શોધવો જોઇએ. લાખોનો ઉપકાર થઇ શકે એવું સાધન કેવળ રેંટિયો છે.

પતિનું કર્તવ્ય.

સંયમધર્મના પાલનમાં પત્નીની સહાય ન હોય તો પતિએ શું કરવું એવો પ્રશ્ન એક ભાઈ કરે છે. મારો અનુભવ તો મને સૂચવે છે કે સંયમના પાલનમાં એકને બીજાની સંમતિની જરૂર ન હોય. ભોગમાં બન્ને સંમત હોવાં જોઇએ. ત્યાગ તો પ્રત્યેકનુ ખાસ ક્ષેત્ર છે. પણ આ વસ્તુઓ વિષે વિવેકની બહુ આવશ્યકતા હોય છે. સંયમ ખરો સંયમ હોવો જોઇએ. પુરુષે પોતાનું મન ખૂબ તપાસી લેવું જોઇએ. વિવેક અને શુદ્ધ પ્રેમથી પત્નીને પોતાના કાર્યમાં પતિ સંમત રાખી શકે છે. પતિ જે જ્ઞાન પામ્યો હોય તે પત્નીને ન હોય એ સંભવે. એથી પતિનો ધર્મ છે કે પત્નીને પણ તે પોતાના જ્ઞાનમાં ભાગી રાખે. આમ જ્યાં ઘરસંસાર વિવેકપૂર્વક ચાલતો હોય ત્યાં સંયમના પાલનમાં મુશ્કેલી નથી આવતી. મારો એવો અભિપ્રાય છે કે સંયમના પાલનમાં સ્ત્રી પહેલ કરનારી હોય છે. પતિ જ તેને અટકાયત કરનાર હોય છે. તેથી આ પ્રશ્ન મને અજુગતો લાગે છે. છતાં જવાબ આપવો જોઇએ સમજી કંઇક સંકોચ ખાઇ આપ્યો છે.

રોવું કૂટવું.

આ નાનકડી કોટડીમાં મેં જે ધીરજ અને ઇશ્વરભાવ અનુભવ્યાં તેની સાથે આપણા રડવાકૂટવાના રિવાજની સરખામણી કર્યા વિના મારાથી ન રહેવાયું. મેં ઘણાં હિન્દુ મરણ જોયાં છે. હજુ તો દર્દીના ખોળિયામાં પ્રાણ છે ત્યાં તેની પાછળ રામનામના જપને બદલે રોકકળ શરૂ થતી મેં ઘણી વેળા જોઈ છે. મૃત્યુ પાછળ રોવાકૂટવાની બધા ધર્મોમાં મનાઇ છે. હિન્દુધર્મ જન્મમૃત્યુને એક જ સ્થિતિનાં રૂપાન્તર માને છે એમ છતાં રોવાકૂટવાની જંગલી અને નાસ્તિક પ્રથા હિન્દુ સિવાય મેં બીજા કોઇ ધર્મમાં નથી જોઇ. મેં પારસી, યહુદી, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન મરણો વેળા હાજરી ભરી છે. રોકકળ તો મેં ક્યાંયે નથી જોઇ. હું ઇચ્છું છું કે સમજુ હિન્દુ કુટુંબો રોવાકૂટવાના ઘાતકી, જંગલી અને નિરર્થક રિવાજને અધર્મ જાણી તરત બંધ કરશે.

ત્યાગમૂર્તિ

હિંદુ વિધવાને ઘડીને વિધાતાએ હાથ ધોઈ નાંખ્યા છે. જ્યારે જ્યારે પુરુષવર્ગને પોતાનાં દુઃખની કથા કરતો હું સાંભળું છું ત્યારે ત્યારે વિધવા બહેનોની પ્રતિમા મારી પાસે ખડી થાય છે. પોતાનું દુઃખ રોનાર પુરુષને જોઈ હું હસું છું.

હિન્દુધર્મ સંયમને ઊંચામાં ઊંચી કોટિએ લઇ ગયો છે અને વૈધવ્ય તેની પરિસીમા છે. પુરુષ તો પોતાના દુઃખનું નિવારણ કરે. તેનું દુઃખ તેની મૂર્ખાઇને લીધે હોય છે. ઘણું દુઃખ તો કેવળ આર્થિક લોભને ખાતર ભોગવે છે. પણ વિધવાનું શું ? તેનો બિચારીનો પોતાના દુઃખમાં હાથ જ નથી. તેના દુઃખનું નિવારણ તેની પાસે નથી જ. રૂઢિધર્મે તે દ્વાર તદ્દન બંધ કર્યું છે. અનેક વિધવા દુઃખને દુઃખ માનતી નથી. ત્યાગ એ તેને સારૂ સ્વાભાવિક વસ્તુ થઇ પડી છે. ત્યાગનો ત્યાગ તેને દુઃખરૂપ થાય. વિધવાનું દુઃખ જ તેનું સુખ મનાયું છે.

આ સ્થિતિ ખરાબ નથી, સરસ છે. તેમાં હિન્દુધર્મની શ્રેષ્ઠતા રહી છે. વૈધવ્યને હું હિન્દુધર્મનું ભૂષણ માનું છું. વિધવા બહેનોને જોઉં છું ત્યારે મારૂં માથું અનાયાસે નમે છે. વિધવાનું દર્શન મારે

સાર અપશુકનની નિશાની નથી. પ્રાતઃકાલમાં તેનું દર્શન કરી હું કૃતાર્થ થાઉં. તેનો આશીર્વાદ મને મોટી બક્ષીસ માનું. તેને જોઈ સર્વે દુઃખો ભૂલી જાઉં. વિધવાની પાસે પુરુષ પામર પ્રાણી છે. વિધવાના ધૈર્યનું અનુકરણ અસંભવિત છે. પ્રાચીન કાળનો વારસો જે વિધવાને મળ્યો છે તેની આગળ પુરુષના ક્ષણિક ત્યાગની પૂંજીની શી કિંમત હોઇ શકે?

વિધવાને જો દુઃખ થાય તો તે કોને સંભળાવે? જો જગતમાં કોઇને સંભળાવી શકે તો તે માને જરૂર સંભળાવે. પણ સંભળાવીને કરે શું? માની મદદ શી મળે? 'ધીરજ રાખ બહેન' એટલું કહી મા પોતાને કામે વળગે. માનું ઘર તેનું ઘર જ ક્યાં છે? વિધવાને તો સાસરે રહેવું. સાસુનું દુઃખ તો વહુ જ જાણે. વિધવાને તો સેવા જ ધર્મ. દીયરની, જેઠની, સાસુની, સસરાની, જે આવે તેની તેણે સેવા જ કરવાની. એ સેવા કરતાં તે થાકતી જ નથી. તે તો વધારે સેવા કરવાનું બળ માગે છે.

આ વિધવાધર્મનો લોપ થાય, સેવાની આ સાક્ષાત મૂર્તિનું કોઇ પોતાના અજ્ઞાનમાં, ઉદ્ધતાઇમાં ખંડન કરે તો હિન્દુધર્મને મોટી હાનિ પહોંચે.

આવા વૈધવ્યને કઇ રીતે સુરક્ષિત કરી શકાય? દસ વર્ષની કન્યાને પરણાવનાર માબાપને વૈધવ્યના પુણ્યમાં કંઇ ભાગ મળી શકે? જે કન્યા આજે પરણી આજે જ રાંડી તે વિધવા ગણાય? વૈધવ્યની અતિશયતાને ધર્મનું નામ આપી આપણે મહાપાપ નથી કરતા? જો વૈધવ્યને સુરક્ષિત રાખવું હોય તો પુરુષે પોતાનો ધર્મ વિચારવાની જરૂર નથી? જેનું મન વિધવા નથી થયું તેનું શરીર વિધવા રહે? આજ પરણેલી બાળાના મનને કોણ ઓળખનાર છે? તેના પ્રત્યે

બાપનો શો ધર્મ છે ? કે બાપે તો દીકરીના ગળા ઉપર છરી ફેરવી તેની પ્રત્યેના પોતાના ધર્મનું પાલન કરી લીધું ?

વૈધવ્યની પવિત્રતા સાચવવાને ખાતર, હિન્દુધર્મની રક્ષાને ખાતર, હિન્દુસમાજની સુવ્યવસ્થાને ખાતર આટલા નિયમોની જરૂર છે એમ મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે:

૧. કોઈ બાપે પંદર વર્ષની અંદર પોતાની દીકરીને પરણાવવી જ નહિ;

૨. જે વિવાહ આજ લગી ઉપરની મર્યાદાની અંદર થઈ ગયા હોય તે દીકરી પંદર વર્ષની અંદર વિધવા થઇ હોય તો તે દીકરીને પરણાવવાની તજવીજ કરવાનો બાપનો ધર્મ છે;

૩. પંદર વર્ષની બાળા જો વિવાહ પછી એક વર્ષની અંદર વિધવા થાય તો ફરી પરણાવવાનું માબાપે તેને ઉત્તેજન આપવું જોઇએ;

૪. દરેક કુટુંબીએ વિધવા પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનની નજર રાખવી જોઇએ. માબાપે કે સાસુસસરાએ તેને પોતાનું જ્ઞાન વધારવાનાં સાધન પૂરાં પાડવાં જોઇએ.

આટલા નિયમો અક્ષરશઃ વળગવા સારૂ મેં નથી રજૂ કર્યા. તે કેવળ માર્ગદર્શક છે. વિધવા પ્રત્યેનું આપણું કર્તવ્ય એ નિયમોની દિશામાં છે એ વિષે મને તો શંકા નથી.

આ કે આવા નિયમોને અમલમાં કોણ મૂકે ? હિન્દુસમાજની પાસે આવા કાર્ય માટે જ્ઞાતિઓ એ કુદરતી વાહન છે. પણ તેમાં સુધારો ન થાય ત્યાં સુધી જે માબાપો ઉપરના નિયમોને અનુકૂળ હોય તેમણે શું કરવું ? તેઓએ જ્ઞાતિમાં સુધારો થાય એવા પ્રયત્નો

કરવા ને તેમાં તાત્કાળિક સફળતા ન મળે તો બંધનમુક્ત થઈ વિધવાને સારૂ યોગ્ય વર શોધવો. બન્ને પક્ષ જ્ઞાતિ બહાર રહેવા તૈયાર થાય, અને બહાર રહીને પણ જ્ઞાતિને વીનવે, જ્ઞાતિના મહાજનને આઘાત ન પહોંચાડે, સત્યાગ્રહ કરવાનો વિચાર ન કરે, અથવા કરે તો સમજે કે પોતે વિનયપૂર્વક બહાર રહેશે તો તે જ સત્યાગ્રહ છે. જો આવો વિવાહ અનિવાર્ય સમજી કરવામાં આવ્યો હશે, જો તેમાં સંયમ જ ઉદ્દેશ હશે, જો આ બહિષ્કૃત થએલ કુટુંબનું બધું વર્તન શુદ્ધ હશે, તો મહાજન પોતે જ તેઓને પાછા જ્ઞાતિમાં દાખલ કરશે એટલું જ નહિ પણ મહાજન સુધારાનો સ્વીકાર કરશે ને બીજી દીન વિધવાઓ ઉપર થતો બળાત્કાર નાબૂદ થશે.

આવા સુધારા તુરત નથી થઈ શકતા. તેનું બીજ રોપાય એ જ બસ છે. પછી તેનું વૃક્ષ થયા વિના રહેનાર જ નથી.

આ તો મેં નાનો સુધારો સૂચવ્યો છે. મહાન સુધારો થવો અશક્ય લાગવાથી જ ઉપરનો સુધારો સૂચવ્યો છે. ખરો સુધારો તો એ છે કે જેમ સ્ત્રી તે પ્રમાણે પુરુષ પણ ઘરભંગ થાય તો ફરી ન જ પરણે. હિન્દુધર્મના રહસ્યને આપણે ઓળખીએ તો દુઃખે કરી સાધી શકાય એવા સંયમને મોળો કરવાને બદલે તેવી જાતના બીજા સંયમ આપણા જીવનમાં દાખલ કરી એ સંયમને દૃઢ કરીએ. પુરૂષ વિધુર રહે તો સ્ત્રીને પોતાનું વૈધવ્ય ભારે ન લાગે. વળી પુરુષ વિધુર રહે તો હાલ જોવામાં આવતાં કજોડાં અને બાળલગ્ન બંધ થાય.

એક ભય રહે છે તેમાંથી આપણે બચી જવું જોઇએ. "વૈધવ્ય સર્વથા સરસ છે. થોડી બાળવિધવાઓ હોય તેમને પુનર્વિવાહ કરવાની જંજાળમાં પડવાની શી જરૂર છે ? આપણે તો

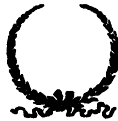
પુરુષને પણ ઘરભંગ થયે વિધુર રાખવા છે; વળી બાળલગ્નો પણ નાબુદ કરવાં છે. એટલે કોઇ પણ સ્થિતિમાં સ્ત્રીના પુનર્લગ્નની જરૂર નથી." આવી દલીલ સાંભળી છે. આ દલીલમાં ભય રહેલો છે; કેમકે ખરૂં જોતાં એ શબ્દજાળ છે. આ દલીલ કેટલાક અંગ્રેજ મિત્રોની દલીલના જેવી છે. "તમે તો અહિંસાવાદી છો. અમને પણ અહિંસાધર્મ શીખવવા માગો છો. એટલે અમે ગમે તેવી હિંસા કરતા હોઇએ તોપણ તે હિંસાની સામે હિંસાથી થવાનું તો તમારાથી લોકોને કહેવાય જ નહિ." આમ મને કેટલાક કહે છે. આ દલીલમાં જે દોષ રહેલો છે તેવા દોષ જાણ્યેઅજાણ્યે આપણે કર્યાં જ જઇએ છીએ. દલીલ કરનારા અંગ્રેજ ભૂલે છે કે જો કે મારે બન્ને પક્ષને અહિંસાધર્મ શીખવવો છે તોપણ જે અહિંસાધર્મને સમજવા અસમર્થ છે એટલે કે બીરુ છે, તેને મારે અહિંસાની વાત કઇ રીતે કરવી ? મારા પુત્રને હું એ ધર્મ નહોતો સમજાવી શકયો; ત્રાસથી ચીમળાઈ ગએલી બેતિયાની ગરીબ રૈયતને એ ધર્મ હું નહોતો શીખવી શકયો. તેમને મારે કહેવું પડયું હતુંઃ "જો તમારી પસંદગી કેવળ તમારી સ્ત્રીને પડતી મેલી ભાગવા અને લાકડી લઈ અત્યાચારીની સામે બચાવ કરવા વચ્ચે જ હોય, જો તમે અત્યાચારીની સામે નીડરપણે તેને ભાઈ સમજી ઉભા રહી પ્રહાર કર્યા વિના મરતાં સુધી સત્યાગ્રહ કરવા તૈયાર ન હો તો બેશક લાકડી વતી બચાવ કરી ઝૂઝજો." સત્યાગ્રહ નામર્દનો ધર્મ નથી. નામર્દ મટી માનવી મર્દ બને પછી જ તે અહિંસાધર્મ શીખવાને પાત્ર બને છે.

હવે આપણે વિધવા વિષેની દલીલરૂપે પથરાએલી શબ્દજાળ તપાસીશું તો માલમ પડશે કે તે દલીલ જે પુરુષ પડે વિધુર

રહેવા તૈયાર હોય તે જ કરી શકે; બીજા જેઓ વિધુરપણું પસંદ ન કરતા હોય, અથવા પસંદ કરતા છતાં તેનું પાલન કરવા તૈયાર ન હોય તેમને વિધુરપણાની આવશ્યકતાને સ્વીકારીને વૈધવ્યપ્રથાનો બચાવ કરવાની દલીલ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર નથી. સાઠ વર્ષનો બીજવર ડોસો પોતાની નવ વર્ષની કહેવાતી સ્ત્રીનું વૈધવ્ય વધાવી પોતાના વસીયતનામામાં એ વૈધવ્યની સ્તુતિ કરે ને બિચારી વિધવા થનારી બાળાની વન્દના કરતાં લખેઃ "ન કરે નારાયણને મારૂં મૃત્યુ મારી પરમપવિત્ર ધર્મપત્નીના કરતાં વહેલું થાય તો હું જાણું છું કે તે તો વિધવા રહી મને, પોતાના ને મારા કુટુંબને, અને હિન્દુધર્મને શોભાવશે. આ બાળાને પરણીને હું શીખ્યો છું કે પુરૂષે પણ વિધુર રહેવું જોઇએ. હું વિધુર રહ્યો હોત તો ઘણું સારૂં હતું. હું મારી દુર્બળતા કબૂલ કરૂં છું. પણ પુરૂષની દુર્બળતા એ તો વૈધવ્યને વધારે શોભાવનારી છે. તેથી મારી બાળ-પત્નીની બાબતમાં હું ઇચ્છું છું કે તે મારા અવસાન પછી વિધવા રહી સંયમધર્મને શોભાવે." આવી દલીલની અસર તે બાળપત્ની ઉપર કે વસીયતનામું વાંચનારની ઉપર શી થાય?

આ દલીલ તપાસવાની આવશ્યકતા હતી, કેમકે ઊંચા ધર્મના પ્રવર્તનના આશ્રય તળે કે તેને બહાને ધર્મ જેવા જણાતા અધર્મનો બચાવ થયાં જ કરે છે. વૈધવ્યની વ્યાખ્યામાં બાળવિવાહ આવી જ ન શકે. વિધવા એટલે તે સ્ત્રી કે જેનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો છે—એ સ્ત્રી કે જેણે લાયક ઉંમરે પોતાની ઇચ્છા કે સંમતિથી વિવાહ કર્યો છે ને જેણે સ્ત્રીપુરૂષ વચ્ચેનો સંબંધ જાણ્યો છે. આ વ્યાખ્યામાં અક્ષતયોનિનો કે માબાપે હોમી દીધેલી કુમળી વયની બાળાનો સમા-

વેશ થતો જ નથી ને થવો ન જ જોઇએ. એટલે બાળાઓના મનાતા 'વૈધવ્ય'નો બચાવ કરવો એ જ અનર્થ છે. પણ જ્યારે પુરૂષે સુદ્ધાં વિધુર રહેવાની આવશ્યકતા છે એવા કથનમાત્રથી આવી બાળાઓને વિધવા રાખવાનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે ત્યારે તો તેમ કરનાર અનર્થમાં ઉદ્ધતાઈ અથવા ઘોર અજ્ઞાન ઉમેરે છે.

કોણ બચાવે ?

સાહેબ,

મારી નાતને આપ જાણો છો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારા નાતીલાઓના કેટલાક નમૂના આપે જોયા છે. હાલ એક કિસ્સો એ નાતમાં બનવાની ધમકી આપી રહ્યો છે તે પ્રત્યે 'નવજીવન' દ્વારા સમાજનું ધ્યાન ખેંચવા રજા લઉં છું.

કાલીઆવાડી ગામ મારી નાતનું છે. પ્રસંગવશાત્ હું ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં એક કિસ્સાથી આખું ગામ ખળભળી ઊઠેલું મેં જોયું. સાંજે કેટલાક યુવકોએ મારી પાસે આવીને બધી વાત કરી. પ્રસંગ આવો છે. એક ગૃહસ્થ રંગુનવાસી હતા, ત્યાં પોતાની સ્ત્રીના વર્તનથી સારી પેઠે કંટાળ્યા, અહીં આવી તે સ્ત્રીને રજા આપી. સ્ત્રીને ચાર છોકરાં છે. ગૃહસ્થની ઉંમર લગભગ ૫૦ વર્ષની છે. સ્ત્રીના દુર્વર્તનને દંડવાને માટે તેઓ ફરી લગ્ન કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે, આઠ દિવસમાં તો નાત આખી ખળભળી ન ઊઠે તો, તેમનાં લગ્ન થશે.

મારી નાતનું કશું બંધારણ નથી — નિ:સીમ સ્વચ્છંદ એ મારી નાતની ખાસીઅત કહું તો અડચણ નથી. મારી નાતે દારૂડી-

ઓને સંઘર્યા છે, વ્યભિચારીને સંઘર્યા છે, સ્ત્રીઓના ઉપર અત્યાચાર કરનારાઓને સંઘર્યા છે, જીવતી સ્ત્રી ઉપર અનેક સ્ત્રી પરણનારાને પણ સંઘર્યા છે. છતાં આજકાલ નાતનો અનેક વર્ષનો નિદ્રાજડ અંતરાત્મા ક્યાંક ક્યાંક જાગી રહ્યો છે. ઉપર કહેલું ગામ નીતિની દૃષ્ટિએ મારી નાતના ગામોમાં ભારે નમૂનેદાર છે એમ તો નથી જ, પણ ત્યાંના યુવાનોનો અંતરાત્મા આ કિસ્સાને લીધે ઉછ-ળ્યો, તેમણે ગામના માણસોને એકઠા કરી સભાઓ ભરી, પેલા ભાઈને નાત બહાર કરવાની ધમકી આપી, સભામાં કડવાં વેણો પણ સારી પેઠે કહ્યાં, આટલામાં હું ત્યાં પહોંચ્યો. મેં એ ભાઈને મળ-વાનો વિચાર કર્યો. સવારે એ ભાઈ નહોતા, એટલે તેમને આ કામમાં સંમતિ આપવાનું જેમને વિષે કહેવાતું હતું એવા તેમના એક સંબંધીને હું મળ્યો. ગામના યુવાનોએ પેલા ભાઈને નાત બહાર કરવાની, તેની સાથે કશો સંબંધ ન રાખવાની ધમકી આપી, એટલે તે પોતાના દુરાગ્રહમાં વધારે મક્કમ થયા. પોતે પૈસાદાર છે, એટલે નાત બહાર મૂકવામાં આવે તો પોતાની સાથે કેટલા રહેશે તે વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યા, અને દુર્ભાગ્યે તેને બેચાર માણસ મળ્યા છે. તેમાંના એક આ ઉપર કહેલા સંબંધી છે.

તેમને મળીને બધી હકીકત મેં જણાવી. તેઓ તો આ કામમાં પોતાની સંમતિ નથી એટલી વાતની મને ખાતરી આપવાને આતુર હતા. ‘ પેલા ભાઈ મને પૂછ્યા વિના વિવાહ કરી આવ્યા, ત્યાર પછી લોકોએ તેની સતાવણી કરવા માંડી એટલે મેં તેનો પક્ષ લીધો છે. બાકી તે પરણે એમ હું નથી ઇચ્છતો. ’ એ તેમના કહે-વાનો સાર હતો. મેં તેમને કહ્યું: ‘ જો તમારી સંમતિ ન હોય તો

તો તેના લગ્નમાં તમે શામેલ નહિ રહેશો એટલું વચન તો તમે આપો ના? અને એટલું તે ભાઇને પણ તમે કહો એટલે તેટલાથી તેના ઉપર જે અસર થવાની હોય તે થાય.' જવાબમાં તેણે જણાવ્યું, 'ના; એ વચન મારાથી ન અપાય. જે કામ થતું આપણે રોકી શકતા નથી તેમાં પાછળથી ભાગ લેવામાં શું પાપ છે?' 'તમારા અંતરાત્માને એ કામ પાપરૂપ લાગતું હોય તો તો તમે ભાગ તો ન જ લઈ શકો, ભાગ લો તો પાપ તમને પસંદ છે એમ તમારે કબૂલ કરવું જોઇએ.' પણ એ વાત તેમને ગળે ન ઉતરી. આખરે મારી બધી વાત પેલા લગ્ન કરવાને તૈયાર થએલા ભાઇને સંભળાવવાનું તેણે વચન આપ્યું. મેં તેમને માટે એક પત્ર લખી કાઢ્યો, અને તે પત્ર પૂરો કરી હું આપવા જતો હતો ત્યાં તો તે ભાઇ પોતે જ જડી આવ્યા.

મેં મારો પત્ર તેમના હાથમાં મૂક્યો. તેમની સાથે થએલી વાતો ટુંકામાં અહીં આપી દઉં. મેં તેમને જણાવ્યું: 'મને બોધ આપવાનો કે ધમકી આપવાનો કશો હક નથી, હું તો તમારા પ્રત્યે સેવા ભાવથી પ્રેરાઇને તમારી પાસે આવ્યો છું. ગામના માણસોએ તમને પ્રેમથી વીનવવાને બદલે સભા ભરી તમારા ઉપર સખત ટીકા કરી તે હું પસંદ કરતો નથી. હું તો જો બને તો તમને સમજાવીને એ કામમાંથી તમને રોકવા ઇચ્છું છું.'

પેલા ભાઇ: 'તમે મારી મુશ્કેલી, મારી વિટંબણા જાણતા નથી, આ ગામના છોકરાંઓ બધા કેવા તે તમે નથી જાણતાં.'

'તમારી મુશ્કેલીઓ અને તમને પડેલાં દુ:ખો મેં સાંભળ્યા છે, તે કારણે તમે તમારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો છે તે પણ સાંભળ્યું. હવે તેને વધારે સજા કરવા ઇચ્છો છો?'

હસીને 'હા'

' પણ એ તો પાડાને વાંકે પખાલીને ડામ દેવા તમે નીકળ્યા છો. '

' કેમ પખાલીને કેમ ? '

' તમારી સ્રીનો વાંક, તેને માટે તમે તમારાં બાળકોને, તમને પોતાને, અને પારકી નિર્દોષ બાળાને ડામ‌ઽવા નીકળ્યા છો.'

' એ બાળાને ડામ દેવાય છે એ સમજું છું. પણ શું કરૂં ? '

' તમને પોતાને તમે ડામ દો છો એ સમજો છો ?'

' ના મને તો સુખ થશે.'

' હાલની સ્રીએ આપ્યું તેટલું કે તેથી વધારે ?'

' ના, ના, પણ મારાં છોકરાંની સંભાળ કોણ લે ?'

' તમો રશોઈઓ રાખી શકો છો; બીજી સ્રી પરણશો તે એ છોકરાંની સંભાગ જ લેસે એવી શી ખાતરી છે ?'

' આ ગામના લોકો બહુ ખરાબ છે, એ લોકોએ મને બહુ પજવ્યો છે.'

' તે હું માનું છું, પણ હું તમને કયાં કહું છું કે તમે તમારી આગલી સ્રીને બોલાવીને રાખો. તમે ન પરણો એટલું જ તમારી પાસેથી માગુ છું, નાતની ધમકીથી ડરીને નહી, પણ તમારા અંતરાત્માને પૂછીને, તમારૂં અને બીજાનું હિત વિચારીને ન પરણો એમ માગું.'

' છોકરાંને રસોઇઓ ન સંભાળી શકે.'

'હું સાંભળું તો ? હું મારા આશ્રમમાં લઈ જઈને તેમને કેળવણી આપું, તમે ખર્ચ મોકલી આપજો.'

એ વાતને તેમણે હસી કાઢી.

'રસોઇઆ તો બહુ ત્રાસદાયક હોય છે, ચોરી કરે છે, બદમાશિ કરે છે.'

'તમે તમારી આંને જેટલી બદમાશી કરવાને માટે કાઢી છે તેથી વધારે બદમાશી કોઇ રસોઈઓ કરે ?'

જવાબ ન મળ્યો.

'અને તમને પારકી કન્યાનો ભવ બગાડવા માટે કશું દુઃખ થતુંજ નથી ?'

'થાય છે, પણ—'કરીને હસ્યા. વાતમાં ને વાતમાં પોતાની નિર્દોષતાનો દાવો કરતાં કહેવા લાગ્યા 'છોકરીના બાપને મેં રૂપીઆ આપ્યા નથી હો.'

'તે તો ગમે તેમ હોય. પણ તેનું હિત તમે કરવાના કે ? તમારી લગ્નને લાયક ઉમર છે કે ?

'ઉંમર તો ન કહેવાય.'

'ત્યારે તમે શું જોઇને તૈયાર થયા છો ?'

'અમે સંસારી રહ્યા. તમે તો ગાંધીના માણસ એટલે બીજી વાત કરો.'

'તમારે સંસાર ભોગવવાનો હજી બાકી રહ્યો ? ૫૦ વર્ષ ઓછાં છે ? બીજા કેટલા માણુસ તમે એવા બતાવી શકો છો કે જેનો સંસાર ૫૦ વર્ષે આ વીના નથી ચાલી શકતો ?'

'તમે તો સમજતા નથી. માણસ ખાયપીએ એમ તો તમે માનો ને?'

'હા.'

'ત્યારે ખોરાકમાંથી લોહી થાય છે, અને લોહીમાંથી વીર્ય થાય છે તેને—

*   *   +

[આ કૂદડીવાળો ભાગ છાપ્યો જાય તેમ નથી. વાંચનાર સમજી જશે. **મો૦ ક૦ ગાંધી**]

'એ તો ઠીક. પણ તમે પ્રારબ્ધમાં માનો છો?'

હા. તમે એમ માનતાં હશો કે તમારા પ્રારબ્ધમાં હવે સુખ લખેલું છે.'

'હા.'

'હાલની સ્ત્રીને પરણ્યા ત્યારે પણ તેમ જ માન્યું હતું ના?'

'ના, ત્યારે વિચાર કર્યો ન હતો, પણ આ વેળા એમ લાગે છે કે મારા પ્રારબ્ધમાં સુખ છે. અને ન હોય તો પણ શું? પ્રારબ્ધમાં દુઃખ હશે તો દુઃખી થઇશ, તેમાં નાતને શું?'

'તમારી સાથે વધારે વાત કરવાનો તો મને વખત નથી રહ્યો, પણ મેં જે કાગળ તમને લખીને આપ્યો છે તે ફરીવાર વાંચી જજો, અને શાંતિમાં બેસીને તમારા અંતરાત્માને પૂછજો, જે તમે કરો છો તે ઠીક કરો છો?' આટલું કહીને મેં રજા લીધી.

રજા લેતાં મનમાં થયું કે મારામાં વધારે પ્રેમ અને વધારે સેવાવૃત્તિ હોત તો હું તેમને સમજાવી શકત. પણ ન હોય તે ક્યાંથી લાવું ? છતાં તેમને જઈને આટલું સમજાવવાની ઇચ્છા તો ન જ રોકી શક્યો.

ગામના યુવકો છોકરીના પિતાની પાસે જવા ઇચ્છે છે, અને તે પોતાની છોકરીનું જે ગંભીર અહિત કરી રહ્યા છે તે ન સમજે તો કાંઇક 'સત્યાગ્રહ' કરવાનો વિચાર કરી રહ્યા છે. છોકરીના બાપને ઉંબરે જઇને તેઓ લાંઘણ નહિ કરે એવી આશા રાખું છું.

દરમ્યાન આવા પ્રસંગે નાતના માણસો શું શું કરી શકે તે વિષે આપને કાંઈ પ્રકાશ પાડવા જેવું લાગે તો પાડશો એવું ઇચ્છું છું. મને તો આ કાગળ લખતાં શરમ આવે છે. પણ શરમ ઉઘાડી પાડવામાં ઘણી વાર સેવા રહેલી છે.

લિ૦ આપનો

મહાદેવ દેશાઇ

['ત્યાગમૂર્તિ' વિષેનો લેખ લખાયા પછી ઉપરનો કાગળ મારે હાથ આવ્યો છે. આવા દાખલા હિંદુસ્તાનમાં બન્યાં જ કરે છે. વૃદ્ધ પુરૂષ પોતાની વિષયવાસનને વશ થઈને એક બાળાનો જન્મ બગાડવા બેઠો છે તેને એકાએક સમજાવવો મુશ્કેલ છે. બાળાનો બાપ, જેને પૈસા મળવાનો સંભવ છે, તેને કેમ પોતાની દીકરીના હિતની બાત સમજાવી શકાય ? જ્યાં વિષય અને સ્વાર્થ માણસની આંખે પાટા બાંધે છે ત્યાં તેને ખોલનાર કોણ મળે ?

છતાં જો જ્ઞાતિના મહાજન ધારે તો આ ગરીબ ગાયને બચાવી શકે છે. મહાજન કંઇ કરવા તૈયાર ન હોય તો જેઓ આ પરોપકારનું કામ કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓ મહાજનને વચમાં પડવા વીનવે તેમ પણ ન થઇ શકે તો જેઓ આ અઘોર કૃત્ય અટકાવવા ઇચ્છતા હોય તેઓ વિનયપૂર્વક બાળાના બાપને સમજાવે તેમજ વિવાહ કરનારને પણ સમજાવે. તેઓ અવશ્ય આ બંન્ને વ્યક્તિઓનો ત્યાગ તો કરે જ. તેમના ભોજનાદિ કાર્યોમાં ભાગ ન લે ને તેમ કરી પોતે આ પાપની ભાગીદારીમાંથી મુક્ત થાય. જે સમાજમાં આવા ગુન્હા થતા હોય તેમાં આખા સમાજનો દોષ માનવો જ ઘટે છે. કેમકે જે વસ્તુની વિરૂદ્ધ તીવ્ર સામાજિક અભિપ્રાય હોય તે વસ્તુ કરવાની ધૃષ્ટતા એકાએક કોઇ કરતું નથી. અને જ્યાં સમાજની દરકાર ન કરતાં ઉદ્ધતાઇથી કોઇ વ્યક્તિ સમાજની મર્યાદા છોડે છે ત્યાં સમાજની પાસે શાંત અસહકાર રૂપી સુંદર હથિયાર રહેલું છે ને તેની મદદથી સમાજ દોષમુક્ત બની શકે છે.

મો૦ ક૦ ગાંધી]

આ ચિત્ર જુઓ.

અમદાવાદ શહેરમાં આજકાલ ચાલી રહેલા લગનસરાના વરઘોડા અને જૈન ઉત્સવો વિષે એક ભાઇ દુઃખી દિલે લખે છે:

"આજકાલ વાજાં, વરઘોડા અને ઉત્સવો પાછળ ગાંડાતૂર બની હજારો લાખો રૂપિયાનાં પાણી કરવાની અમદાવાદના ધનિકોમાં કેમ જાણે હુંસાતુંસી ચાલી રહી છે. રસ્તે ચાલવા જગ્યા નહિ, કાને પડયું સંભળાય નહિ, દિવસ આખો શ્રમ કર્યાં પછી રાત પડયે શેરી વચ્ચે કે રસ્તાને કિનારે પોતાની તૂટી ખાટલી નાંખી મૂડી હાડકાંને આસાયેશ આપવા માગનાર ગરીબને વિશ્રાંતિની સોઇ નહિ. પોતાના દિલના લહાવા ઓરિયા વીતાવવા ખાતર શ્રીમંત માબાપો અધખીલ્યાં ફૂલ સમાં બાળકોને આજના ધખતી ભઠ્ઠી જેવા ઉનાળાની ગરમીમાં ખરા બપોરના વરઘોડામાં કસબી કપડાં અને દાગીનાઓથી દાટી દઈ કલાકના કલાકો પંચાગ્નિ તપાવે છે. ઝીકસૂરમે ખચ્ચા સાજથી શોભતા ઘોડાઓ પાલખીઓ અને છત્રો તેમને ઝાલીને ચાલનારા મજૂરો જોડે પોતાને અજબ સરખામણીમાં ઉતારે છે. શાહીબાગમાં ધાર્મિક ઉત્સવ મંડાયો છે પણ જોનારને આ ધાર્મિક ઉત્સવ કે લૌકિક વરઘોડા વચ્ચે તફાવત દેખાવો મુશ્કેલ છે, બધેજ ઘેલછાભર્યો દ્રવ્યવ્યય અને વૈભવ ઠલવવાની

એકજ સરખી આકાંક્ષા સિવાય ભાગ્યેજ બીજું કશું નજરે પડે છે. કહેવાય છે કે શાહીબાગના ઉત્સવમાં ચાર પાંચ લાખ ખરચાશે.

ગઈ કાલેજ મેં એક ગંજાવર વરઘોડો જોયો. શણગારેલાં ઘોડા પાલખીઓ બસ નહોતાં તે હાથી પણ આણેલો. અંબાડીમાં ઢીંગલીઓને શણગારે તેમ ચાર પાંચ લાખના દાગીનાઓથી શણગારેલાં બાળકોને બેસાડયાં હતાં. સરઘસમાં એક જગ્યાએ ચાર પોલીસ સિપાઇઓની ચોકી વચ્ચે એક બહેન હતાં આવા વરઘોડા વચ્ચે પોલીસો શા સારૂ, એમ પૂછતાં મને કહેવામાં આવ્યું કે મજકુર બહેને ત્રીસ હજાર રૂપિયાની કિંમતની સાડી પહેરી હતી તેથી પેલા પોલીસો અંગરક્ષક તરીકે હતા ! તેજ સાંજે સાંભળ્યું કે પેલા હાથીએ એજ વરઘોડામાં ભર રસ્તા વચ્ચે તેને દોરનારા એક રક્ષકને સૂંઢમાં ઘાલી પછાડી પગવડે છૂંદી નાંખ્યો.

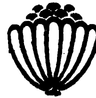
આ વરઘોડા અને ઉત્સવોની બીજી બાજુ હોય છે જમણવારો. આ વિષે તો હું જેટલું ઓછું લખું તેટલુંજ ઠીક. પરદેશીઓ આપણી રહેણીને વિષે જે ટીકાઓ કરે છે તેનો તથ્યાંસ જોવો હોય તો આપણી જમણવારો જોવી. અમારી પડોશમાં ત્રણ દિવસ થયાં એકસરખી જમણવાર ચાલુ છે. આનું વર્ણન મારાથી કર્યું જાય એમ જ નથી. ખાનપાનમાં જ બધો ધર્મ સમાયેલો માનનારા અને એ મુદ્દા ઉપર અસંખ્ય જાતિભેદોનો અને આભડછેટ જેવી ભયાકનતાઓનો બચાવ કરવા માગનારા આપણે ઉંચ વર્ણના હિંદુઓ કેવી જગ્યાઓએ અને કેવી ઢબે એઠવાડોના ઢગ વચ્ચે, શેરીઓ વચ્ચે, ગટરો આગળ કે જ્યાં આવે ત્યાં બેસીને ખાઇએ છીએ, આપણાં સ્ત્રી બાળકોને બેસાડી ખવડાવીએ છીએ, એ જોઈને સમસમી રહેવાય છે, અને આપણું

સામાજિક જીવન ક્યાં છે, આપણી દશા કેટલી મૂર્છિત છે, એની સમજ નથી પડતી.

અને આ

એક બીજા મિત્ર જણાવે છે;

તમે જાણીને રાજી થશો કે અમદાવાદ શહેરના રહીશ આપણા જૈન મિત્ર..............ભાઈએ પોતાના પુત્રના લગ્ન કશા ઠાઠમાઠ કે રંગરાગ વિના ભવ્ય સફાઇથી શુધ્ધ સફેદ ખાદીમાં કર્યાં છે અને રૂા. ૧૦૦૦] અંકે એક હજાર દલિત કોમોની સહાયતાના કામને સારૂ પ્રાંતિક સમિતિમાં શ્રી વલ્લભભાઇ પટેલ ઉપર મોકલાવી આપ્યા છે.

બાળાઓને સંદેશ.

મ્હૈસૂરથી અહીં આવ્યા પછી ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓની એક બીજી સભા આગળ ભાષણ આપ્યું, અને બે કન્યાશાળાઓની મુલાકાત લીધી. બંનેની પ્રચાલિકાઓ ખ્રિસ્તી છે. લંડન મિશનની કન્યાશાળાએ અતિશય ઔચિત્યપૂર્ણ માનપત્ર આપ્યું; બાળાઓએ ખાદીને માટે નાનકડી થેલી આપી, અને સુંદર સંગીત સંભળાવ્યું. બીજી એક શાળાની મુલાકાત વેળા ગાંધીજીએ બાળાઓને વાતવાતમાં ઘણું સંભળાવ્યું:

'તમને કેળવણી મફત મળે છે તેનો લાભ દેશને આપશો ખરી? કે કેળવણી પૂરી કરી કે તરત પરણી બેસશો, અને તમારા પતિ અને કુટુંબની સંભાળના પ્રપંચમાં પડી જશો? તમે બધી અવિવાહિત રહો એમ હું નથી કહેવા માંગતો. પણ વિવાહિત કે અવિવાહિત તમે કોઇની ગુલામ બનીને ન રહો એ ઇચ્છું છું. તમારી સંસ્થામાંથી મને થોડી વીરાંગનાઓ મળે તો કેવું રૂડું થાય! તમે તો દયાની મૂર્તિઓ બનીને દેશનું દળદર ફેડી શકો એમ છો. અનેક વીરાંગનાઓ પવિત્રતાના કવચો પહેરી સમાજમાં ઝૂઝી છે અને સમાજનું કલ્યાણ કર્યું છે. પશ્ચિમમાં તો એવી વીરાંગનાઓ આજે પણ પુષ્કળ પડેલી છે. તમે એવી થશો?'

એક નાનકડા કન્યાગૃહની નેત્રી ગાંધીજીને પોતાના ગૃહમાં લઈ ગઈ. પોતે વિદ્વાન હોઈ ખાદી પહેરનારી અને કાંતનારી છે. ગાંધીજીને તેમણે આશ્વાસન આપ્યું કે તેઓ બેંગલોર છોડે તે પહેલાં તેમના ગૃહની કૉલેજ અને શાળામાં જનારી કન્યાઓ નિયમિત કાંતતી થઈ જશે.

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ.

હિંદુ વિધવા શું કરે ?

અજમેરથી એક સજ્જન હિંદીમાં લખે છે:—

" મૈં ચાહતા હૂં કિ આપ મેરે નિમ્ન-લિખિત પ્રશ્નકા ઉત્તર નવજીવન મેં દે.

હિંદૂ વિધવાઓં કો જો પુનર્વિવાહ નહીં કરના ચાહતીં અપના શેષ જીવન કિસ પ્રકાર વ્યતિત કરના ચાહિએ ?

મહર્ષિ દયાનંદને તો લિખ્ખા હૈ કિ ઉનકો બ્રહ્મચર્યપૂર્વક રહેતે હુએ સ્વયં પઢના ઔર બાલિકાઓંકો પઢાના ચાહિયે.

કયા આપ ઇસ બાતસે સહમત હૈ ? ઇસ કો માનતે હુએ ભારતકી વર્તમાન સ્થિતિ કો દેખતે હુએ આપ ઔર કૌન કૌન સી બાતોં કો ઇસકે સાથ જોડ દેના ચાહતે હૈં ? "

મહર્ષિ દયાનંદનો અભિપ્રાય કેવળ શીખવા શીખવવામાં જ વિધવા પોતાનો સમય ગાળે એમ નથી, પણ એ વસ્તુ દૃષ્ટાંત રૂપે હોય. શિક્ષાનો અર્થ આ ઠેકાણે તો અક્ષરજ્ઞાન જ છે. અક્ષરજ્ઞાન અમુક અંશે આવશ્યક છે. પણ મારી દૃષ્ટિએ એથીયે વધારે આવશ્યક શિક્ષણ ભૂખમરો દૂર કરવાનું છે. અને તે રેંટિયા શિક્ષણ છે,

એ મારો નિશ્ચય દિવસે દિવસે વધતો જાય છે જો આપણે, વાંચી લખી જાણનારા, પોતાને ઊંચ વર્ણના માનનારા મધ્યમ વર્ગના લોકો આપણા વર્ગની બહાર રહેલા કંગાળ લોકોનો વિચાર કરીએ, તો કોઇને રેંટિયા વિના બીજું ન જ સૂઝે. રેંટિયો મુખ્યપણે સ્ત્રીઓજ ચલાવશે. મુખ્યપણે સમય પણ સ્ત્રીઓની જ પાસે છે. એટલે તેમની મારફતે હિંદુસ્તાનના કરોડો રૂપિયા બહાર જતા બચાવવા અને ખરૂં સ્વરાજ—રામરાજ—મેળવવું, એમ હું સ્થળે સ્થળે અને રાત દહાડો પોકારી પોકારીને કહ્યા કરૂં છું.

સ્ત્રીઓમાં પ્રવેશ તો સ્ત્રીઓજ સારી રીતે કરી શકે. અહીં ઉત્કલ દેશમાં, જ્યાં હું આ લખી રહ્યો છું ત્યાં, ગરીબ સ્ત્રીઓ પણ પડદામાં રહે છે. તેમના પડદાને તોડી તેમની વચ્ચે કોણ જઈ શકે? મારી સાથે મીરાંબાઇ છે. તેમને મેં એક ગામડાની સ્ત્રીઓમાં મોકલ્યાં. પચાશેક સ્ત્રીઓ તેમની આસપાસ વીંટળાઇ ગઇ, ને હર્ષઘેલી થઇ ગઈ; અનેક વાતો પૂછવા લાગી, ને રેંટિયાની વાત નીકળી. આ સ્ત્રીઓ છેક ભોળી, સાદીને અણજાણ હતી. ખરી કેળવણી તો આવી અસંખ્ય સ્ત્રીઓને મળવી જોઇએ. સ્વચ્છ ચારિત્રવાળી વિધવાઓ આવી કેળવણી સહેજે આપી શકે; પોતાનું કામ સાધે ને હિંદુસ્તાનનો બેડો પાર થાય. પરોપકારી વિધવા આ કામ સહેજે શીખી શકે, ને સહેજે કરી શકે. પણ તેમાં મોટી શરત તો એ છે કે તેને ગામડાંમાં જવાની ધગશ થાય, ને તેમાં રહી અકળાય નહિ. બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લેનારી વિધવા અબળા નથી, અપંગ નથી. તે જો પોતાને ઓળખે તો તે બળવતી છે, સ્વાશ્રયી છે, સુરક્ષિત છે. આજકાલ બાળાઓને આપવામાં આવતી શિક્ષાના કાર્યને હું ઉપરના .કાર્યના

પ્રમાણમાં તુચ્છ ગણું છું. પણ જે વિધવા ગામડાંમાં ન જ જાય, આળસમાં દિવસ ગાળતી હોય, અથવા ધર્મભ્રમમાં વરસોવરસ તીર્થ ક્ષેત્રોને નામે ગણાતાં સ્થળોમાં ભ્રમણ કરતી હોય, તે કરતાં તો શહેરોમાં રહી બાળશિક્ષણ આપતી હોય તે સારૂં જ છે. તેની પાસે દરદીઓની સારવારનું વિશાળ ક્ષેત્ર પણ પડયું છે. હિંદુ સ્ત્રી નર્સ તરીકે ઘણી થોડીજ જોવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં વિધવાઓ નર્સનું કામ શીખે છે. પણ મહારાષ્ટ્રની બહાર બહુ થોડી જ વિધવાઓ એ કામ શીખવા તૈયાર હોય છે.

પણ મેં બતાવ્યાં છે એ કાર્યો પણ દષ્ટાંત રૂપે જ સમજવાં. પ્રત્યેક સમજુ વિધવા, જે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા ઇચ્છે છે તેણે પોતાની મેળે કંઇક પણ પરોપકારી પ્રવૃત્તિ શોધી લઇ તેમાં પોતાનું જીવન ગાળવું ઘટે છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

આશ્રમમાં

એક પવિત્ર વિધિ

કાઠિયાવાડની મુસાફરી પૂરી કરી ગાંધીજી ૨૬ મીએ પાછા વળ્યા, કારણ ૨૭ મીએ વસંતપંચમીએ ભાઈ રામદાસ ગાંધીના વિવાહનું મુહૂર્ત હતું. કોઇ વ્યક્તિના વિવાહમાં વિવાહ તરીકે કદાચ કશું નોંધવાનું ન હોય, પણ આશ્રમમાં થયેલા આ વિવાહ વિષે કેટલીક વિગતો સૌને જાણવા જેવી હોઈ નોંધું છું. મને ખબર છે કે ઘણા હિંદીઓ આશ્રમની પ્રત્યેક ઘટનામાં ઝીણવટથી રસ લઈ રહ્યા છે, અને પોતાનાં જીવનમાં ઘટતા ફેરફાર કરી રહ્યા છે. તેમને સૌને આ વિવાહવિધિનાં સાદાઈ, ધાર્મિકતા અને ગાંભીર્યમાંથી કાંઇક જાણવાનું અને શીખવાનું મળશે.

આ વિવાહસંબંધ જોડાયાને તો લગભગ બે વર્ષ થયાં, અને જો કે રામદાસનું વય તો આજે ૩૦ વર્ષનું છે, પણ કન્યાને ૧૭ વર્ષ પૂરાં ન થાય ત્યાં સુધી વિવાહ ન કરવા એવો ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો. કન્યાપક્ષે આ આગ્રહને માન આપ્યું. વિવાહવિધિ સંપૂર્ણ સાદાઈ અને ધાર્મિકતાથી થાય એ ખાતર વિધિ આશ્રમમાં કરવાને માટે પણ તેઓ કબૂલ થયા. પાંચ ૭ માણસ સાથે તેઓ આવ્યાં, ૮ વાગે

સવારે વિધિનો આરંભ થયો, અને ૯–૩૦ ને શુમારે વિધિ સમાપ્ત થયો, અને કન્યાપક્ષવાળાઓએ ૧૧ વાગે લખતર જવાને ટ્રેન લીધી, કારણ લખતરમાં એ જ કન્યાની બ્હેનનું લગ્ન તે જ દિવસે હતું.

વિધિ તો આઠે શરૂ થયો, પણ વિધિને પુનિત કરવાને માટે વરવધૂને પ્રભાતથી કેટલાક વિધિ કરવાના હતા. ઉપવાસ તો હતો જ, તે ઉપરાંત કાંતણ અને જલાશય સાફ કરવાનો પરિશ્રમ, તથા ગાય અને વૃક્ષની સાથે એકાત્મભાવસૂચક ગોશાળા સાફ કરવાનું, વૃક્ષની આસપાસ વાળી ઝૂડી તેને પાણી પાવાનું કાર્ય હતું. અને આ સૌ વિધિને અંતે ગીતાનો સ્વાધ્યાય.

વિવાહવિધિનું મંગળ આશ્રમની બ્હેનોએ પોતાની પ્રાતઃકાલની પ્રાર્થનાના મધુર શ્લોકો બોલીને કર્યું, અને પછી ‘ રુકિમણીનો પત્ર ’ ગાવામાં આવ્યો. ધર્મવિધિમાં વરવધૂએ વડીલોની સમીપ અને નરતું વૃત જાણનારાં મહાભૂતોને અને ધર્મને સાક્ષી રાખીને એક બીજાને એકનિષ્ઠ રહેવાની અને એક બીજાની ઉન્નતિ સાધવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાની હતી. સપ્તપદી તો ‘ નવજીવન ’ માં આવી ગયેલી છે. આ ઉપરાંત બીજી કશી ધાંધલ ઉપાધિ નહોતી, ન વાજાં ગાજાં, ન ગીત, ન કોલાહલ, ન રાત્રિ ને ન ઉજાગરા, ન જમણ કે ન એંઠવાડ. શહેરમાંથી બે ચાર મિત્રો વિવાહની ખબર સાંભળીને વરવધૂને આશીર્વાદ દેવા આવ્યા હતા. લગ્નમાં પૈસાનો ખર્ચ હોય જ શેનો ? વિધિ કરાવનાર અમારા શાસ્ત્રીજી, અને ભેટ આપવા લેવાનો પ્રતિબંધ એટલે ભેટ પણ શેની હોય ? હા; કેટલાક મિત્રોએ ફુલો, અને ગાંધીજીએ પોતાના કાંતેલા સૂતરની માળ, તથા ગીતાજી અને આશ્રમ ભજનાવલિની એક એક નકલ તથા તકલી બંનેને આપ્યાં. બંનેના અંગ ઉપર શુદ્ધ, શુભ્ર ખાદી ઉપરાંત કશું આવરણ કે આભૂષણ નહોતું,

· ૯ા વાગે સૌ પ્રાર્થના સ્થાને ભેગાં થયાં, અને ગાંધીજીએ વર વધૂને આશીર્વાદ આપ્યા. અગાઉ આશ્રમમાં સાત વિવાહ થઇ ગયા, ગયે વર્ષે અકોલામાં પોતાના બીજા પુત્રના વિવાહ ગાંધીજી કરી આવ્યા. પણ આ પ્રસંગનું કરુણ ગાંભીર્ય વર્ણવ્યું જાય એમ નથી. સુત, વિત્ત, દારા અને દેહનો ત્યાગ સદૈવ આચરતા અને ઉપદેશતા ગાંધીજી ક્ષણવાર સામાન્ય પિતાની લાગણીને વશ થયા, પોતાના જ હાથ નીચે ઉછરેલા, અને મા છતાં મા અને બાપ બંને બનીને ઉછરેલા પોતાના બે પુત્રો દેવદાસ અને રામદાસની વાત કરતાં પોતાની સ્મૃતિમાં જાણે ૩૦-૩૦ વર્ષના ઇતિહાસ તાજા થયા, અને એ સ્મૃતિ આંખમાંથી છલકાઇ રહી. ' રામદાસ તારે વિષે મેં ભારે આશા બાંધેલી છે, ' કહેતાં ડૂમો ભરાયો. ' તારા કેટલાક દોષો તેં મારી આગળ કબૂલ કર્યા છે, ' કહેતાં તો સત્યવ્રત પિતાની, પોતાનો બીજો કશાનો નહિ તો સત્યનો વારસો કાયમ રાખનાર પુત્રની સત્યશીલતાના વિચારે, પાછી છાતી ભરાઇ આવી, અને અનેક ક્ષણ સુધી અવાક્ રહ્યા. સામાન્ય પિતાનો પુત્ર વિષેનો મોહ ગળું નહોતો રૂંધતો, ગાંધીજીનો સત્ય વિષેનો મોહ ગળું રૂંધી રહ્યો હતો. એ પવિત્ર પ્રેમ અને મોહની કરુણ ઘડીઓ ચીતરવાનુ કોનું સામર્થ્ય છે ?

અંતે હૈયું કઠણ કરી ગાંધીજી બોલ્યાઃ ' પણ તારા એ દોષો મને વસ્યા નથી, એટલે હું એથી ભય નથી પામ્યો એમ મેં તને કહી દીધેલું છે. તેં કબૂલ કર્યું છે છતાં મેં તને નિર્દોષ ભોળો માન્યો છે, તેથી હું રાજી થયો છું કે તું ચાલાક થઇ જગતને છેતરે તે કરતાં જગત તને ભોળો કહી છેતર્યા કરે તોય હું છાનોમાનો અભિમાન માનવાનો. એવો જ તું રહેજે. ગરીબાઇથી શરમાતો નહિ, બીતો નહિ.

'નીમુને (વધુને ઉદ્દેશીને) સાચવજે; તેનો સરદાર ન બનજે, મિત્ર બનજે. એની એટલે એનાં શરીર અને નીતિની રક્ષા કરજે, ને નીમુ તારાં શરીર અને નીતિની રક્ષા કરે. તેમ કરવા માટે તમારે બંનેએ હમેશાં ઉદ્યમી રહેવું પડશે. મૂર્છામાં આવી પતિ પત્ની એક બીજાનો દુરુપયોગ કરે છે. તમે બેઉ સમજો અને જેટલો સંયમ પાળી શકાય તેટલો પાળજો.

'અહીં ઉછર્યાં છો તેનો લાભ જગતને આપજો–સેવા–પરાયણ રહેજો. સેવા કરતાં શરીર ઘસી નાંખશો તેમાંજ તમે શોભશો એમાં મને જરાય શંકા નથી.

'ગરીબ માણસ જેમ કરે છે તેમ બંને મહેનતુ, એક બીજાના કામમાં ભાગ લેતાં થજો. એજ તમારો વિનોદ–આરામ થજો. જે જે અભિલાષા મારી તમે જાણો છો તે સફળ કરજો.

'તમને મેં ગીતા અને ભજનાવલિ આપ્યાં છે, અને નાનકડી તકલી આપી છે હું માગી લાવીને તમને ઘરેણાં આપત તો મારી હલકાઇ દેખાત, અને જગત હસત. પણ મારી તકલી અને મારી સૂત્રમાળ જોઇને જગત કહેશે કે મને શોભે તે શોધીને મેં તમને આપ્યું છે.

'ગીતાનું વખતોવખત મનન કરજો. એ તમારે માટે હીરા સોનાની ખાણ થઇ પડો. અને એ એવી ખાણજ છે,–જો તમને શોધતાં આવડે તો. તમારો વિનોદ એમાંથી કાઢજો, તમારાં થાક અને કષ્ટ એના રસમાં ભૂલજો. તોજ તમારૂં કલ્યાણ થશે, તમે તેજસ્વી થશો. ઇશ્વર તમને દીર્ઘાયુ આપે, અને આપે તેનો તમે સારામાં સારો ઉપયોગ કરો.'

સાંજે વિવાહ વિધિના મર્મ વિષે પ્રાર્થનામાં બોલતાં નવીજ વાત ચર્ચી. આ વિવાહમાં કન્યા પણ મોઢ વણિક જ્ઞાતિની હતી, એટલે ગાંધીજીને જ્ઞાતિઓના વાડા તોડવા વિષે બોલવાનો પ્રસંગ મળ્યો, અને બોલ્યા: 'એકજ જ્ઞાતિનાં વર કન્યાની આપ લે થતી હોય એવો વિવાહ આશ્રમમાં કદાચ આ છેલ્લો હશે એવી મારી આશા છે. કેટલોક સમય થયાં મને બહુ તીવ્ર રીતે લાગતું આવ્યું છે કે આશ્રમમાંજ આ સુધારાનો આરંભ કર્યે છૂટકો છે. બીજાઓને તે તે વિષે મુશ્કેલી હોય પણ આપણો સમુદાય આ બાબતમાં સહેજે પહેલ કરી શકે. આપણે એક જ્ઞાતિનું બીજી જ્ઞાતિનાને વરે તો ઉત્તજન આપવું, એકજ જ્ઞાતિના વિવાહને ઉત્તેજન ન આપવું.'

વિવાહના ઉદ્દેશ વિષે બોલતાં:

'બ્રહ્મચર્યની વૃદ્ધિ ઇચ્છનાર આપણી સંસ્થા છે—વિવાહો કરી આપનાર આપણી સંસ્થા નથી એ ન ભૂલશો. જે વિવાહ કરીએ છીએ તે અનિવાર્ય સમજીને, તેને સંયમનું, ત્યાગનું સાધન સમજીને. વિધિ કેવળ ધર્મ દૃષ્ટિએજ થાય છે, એટલે તેમાં જેટલું બને તેટલાં ગાંભીર્ય અને સાદાઈ રેડીએ છીએ. કન્યાની ઉંમર વધારીને આપણે તેને ૨૦–૨૫ સુધી પહોંચી શકીએ તો સારૂં ખરૂં . . . . ત્યાગી અને ભોગીની રહેણીકરણીમાં ચોખ્ખો તફાવત હોય. એ વસ્તુ કબૂલ નથી થતી તેથી ત્યાગ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. ત્યાગ સંયમની સીમા નથી, ભોગને હમેશાં સીમા છે એ વિચાર હમેશાં યાદ રાખીએ, અને દેશ અર્થે ત્યાગ કરનારનો સમુદાય વધતોજ જવો જોઇએ એ યાદ રાખીએ.'

પ્રશ્નોત્તરી.

એક સજ્જન લખે છેઃ

“હિંદુ સમાજ સુધારા વિષેના આપના લેખો હું બહુ રસપૂર્વક વાંચતો આવ્યો છું. પણ કેટલીક બાબતોમાં આપે કરેલી દલીલ હું બરાબર સમજી શક્યો નથી. કેટલીક બાબતોમાં તો આપ જે નિર્ણય પર આવ્યા છો તે વિષે મને કંઈક શંકાઓ રહેલી છે અને તેનું વધારે વિવરણ કરવાની જરૂર છે. એ મુદ્દાઓ હું નીચે ટૂંકમાં આપી જાઉં છું. એને વિષે આપના મત આપ “યંગઇંડિયા” માં જણાવશો તો આભાર થશે.

વિધવાઓ વિષે

આપે હંમેશાં વિધવા વિવાહની હિમાયત કરી છે, પણ તે માત્ર અમૂક ઉમર સુધીની–ઘણું કરીને ૧૫, વરસ લગીની બાળાઓના માટેજ. ૧૯ મી ઓગસ્ટના ‘યંગઇંડિયા’માં આપે લખ્યું છેઃ ‘તમામ વિધવાઓને પરણાવી દેવામાં આવે એવી મેં વાતજ નથી કરી. મેં સર ગંગારામે આપેલા કેટલાક આંકડાનો સાર આપ્યો હતો, અને તે આંકડા કેવળ ૧૫ વર્ષ સુધીની ઉમરની વિધવાઓનાજ હતા, આ

વાકયોનો અર્થ હું એવો કરૂં છું કે આપ ૧૫ વરસ સુધીની વિધવાઓના વિવાહની હિમાયત કરો છો. પણ ૧૫ થી સહેજ મોટી ઉમ્મરની વિધવાઓ વિષે-૧૬, ૧૭, ૧૮, ૨૦ અને ૨૨ વરસની વિધવાઓ વિષે આપનું શું કહેવું છે? વિધવા વિવાહની યોગ્યતાને સારૂ આપે મૂકેલી વયની મર્યાદા સ્વીકારવામાં આવે તો મેં પાછળ ગણાવી એવી વિધવાઓને તો પુનર્વિવાહને સારૂ 'અયોગ્ય'જ ગણાવવી પડશે-પછી વિધવા પોતાના કમભાગ્યથી દુઃખી થતી હોય, હાડમારી ભોગવતી હોય, જુલમનો ભોગ થતી હોય, (અને સામાન્ય હિંદુ કુટુંબમાં વિધવાઓની આવી દશા છે એનો મને દુ;ખદ અનુભવ છે) તેનું કંઇ નહિ. કૃપા કરીને જરૂર આપ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવશો કે આ બધું જાણ્યા છતાં પણ આપ ખરેખર વયની મર્યાદા મૂકવા માગો છો ખરા?

હિંદુઓનો મોટો ભાગ વિધવા વિવાહનો કટ્ટા વિરોધી છે, એટલે તેઓને ધીમે ધીમે સમજાવી લેવા એ દૃષ્ટિએ આપ આ મર્યાદિત સુધારાની હિમાયત કરતા હો તો વાત જુદી છે. પણ મારી તો શ્રદ્ધા છે કે આપ પોતે લોકોમાં અળખામણા થાઓ કે આપનો સુધારો અળખામણો થાય અને રખેને એને સફળ થવાની પૂરતી તક ન મળે એ ભયથી આપ કોઇપણ સારી વસ્તુને મર્યાદિત કરો એવા નથી.

હું માનું છું કે આ સુધારાની હિમાયત કરનાર બધા સુધારકોના મનમાં વિધવાવિવાહની હિમાયત કરતી વખતે મોટે ભાગે નિર્દોષ બાળ-વિધવાઓજ હશે; છતાં તેમણે એવા પુનર્વિવાહ સારૂ વયની મર્યાદા મૂકી નથી. એમ ન કરવામાં મને લાગે છે તેઓએ ડહાપણ વાપર્યું છે. કારણ એમ કરવાથી ઘણી વિવાહ યોગ્ય વિધવાઓને સારૂ પણ

એ ખરેખરો વિચિત્ર પ્રતિબંધ થઈ પડત એવી વિધવાઓને વિષે આપનો શો મત છે તે કૃપા કરીને સ્પષ્ટ કરશો.

આનો જવાબ આપતાં, હું નીચે આપું છું એવો દાખલો આપ ભૂલી નહિ જાઓ એવી આશા છે. ધારો કે કોઇ છોકરી મોટી ઉમ્મરે—૨૦ કે ૨૨ વરસની થઇને પરણે અને લગ્ન પછી બીજે જ દિવસે કે ત્રણ મહિના પછી વિધવા થાય. આવા દાખલા પણ બને તો છેજ. આવી છોકરીઓ વયની મર્યાદા બહાર છે અને લગ્ન સંબંધની પવિત્રતા સમજી શકે છે. એટલાજ કારણસર શું તેમનો પુનર્વિવાહનો હક માર્યો જશે?

છતાં જો સમાજના કલ્યાણને ખાતર વિધવા વિવાહમાં વય મર્યાદાની ખરેખરી જરૂર લાગતી હોય તો વિધુરોના પુનર્વિવાહને સારૂ પણ પણ વય મર્યાદા ઠરાવવી એ એટલુંજ જરૂરનું નથી? પુરૂષને દૈવવશાત્ અબળા નારી કરતાં વધારે બળ મળ્યું છે એટલાજ કારણસર એને ન્યાયી નહિ પણ પોતાને અનુકૂળ આવે એવા કાયદા હંમેશાં ઘડવાને અધિકાર નથી. વળી ઘરડા માણસો કિશોરવયની બાળાઓને પરણે છે એ રિવાજને લીધે પણ સમાજમાં વિધવાઓની સંખ્યા વધે છે, અને એ રિવાજ પણ બાળવિવાહ જેટલો જ ભયંકર છે. પુરુષોને અમુક ઉંમર પછી ૩૦ વર્ષ પછી પુનર્વિવાહ કરવાની છૂટ ન હોવી જોઇએ એવી હિમાયત આપ કેમ ન કરો? હા, જો વિધવા વિવાહને કશી મર્યાદા ન મૂકવામાં આવે તો પુરુષોને સારૂ પણ એવી મર્યાદાની જરૂર ન રહે; કેમકે એવી સ્થિતિમાં તો વયોવૃદ્ધ વિધુર-વયોવૃદ્ધ વિધવા જોડે પરણી શકે અને છતાં સમાજને ઝાઝું નુકશાન ન થાય.

આ પ્રશ્નોત્તરી હું ખુશીથી છાપું છું. એના સમર્થ લેખકને કદાચ ટૂંકા જવાબથી સંતોષ ન થાય, છતાં હું લાંબા જવાબમાં તો ન જ ઉતરૂં.

મારૂં કહેવું તો એ છે કે જે માબાપો પોતાની દીકરીઓને કુમળી વયમાં 'પરણાવવાનું' પાપ કરે છે તેમણે, જો તે છોકરીઓ કિશોર–વયમાંજ વિધવા થાય તો, તેમને ફરી પરણાવીને પેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઇએ. જો છોકરીઓ પાકી ઉંમરે વિધવા થાય તો પછી પુનર્વિવાહ કરવા કે વૈધવ્ય જીવન ગાળવું એ તેમની પોતાની મુનસફીની વાત છે. એને વિષે નિયમ શો હોવો જોઇએ એમ જો મને પૂછવામાં આવે તો હું કહું કે જે નિયમ પુરુષોને લાગુ પડે તેજ સ્ત્રીઓને લાગુ પડવો જોઇએ. જો પચાસ વરસના વિધુરને પુનર્વિવાહ કરતાં શિક્ષા ન થાયતો એટલી ઉંમરની વિધવાને પણ તેમ કરવાની છૂટ હોવી જોઇએ. બંને જણ પુનર્વિવાહ કરવામાં પાપ કરે છે એવો મારો અભિપ્રાય છે એ વળી જુદી વાત. પાકી ઉંમરે પહોંચ્યા પછી સ્વેચ્છાપૂર્વક પરણનાર વિધવા કે વિધુરનો પુનર્વિવાહ એ પાપ છે એવો સુધારો હિંદુ કાયદામાં દાખલ થતો હોય તો હું તો એને ગમે ત્યારે ટેકો આપું.

અબળાનું બળ.

[બ્લૉમફૉંટીનમાં મિસ એમિલિ હૉબહાઉસની દફનક્રિયા વખતે જનરલ સ્મટ્સે સરસ ભાષણ કર્યું હતું તેનો કેટલોક ભાગ નીચે આપું છું. એક પણ ચારિત્ર્યવાન વ્યક્તિ, એક સ્ત્રી, જેને અબળા એવું ખોટું નામ અપાય છે તે કેટલું કરી શકે અને ખરી દેશભક્તિ કઇ કહેવાય તે આ ભાષણથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

મો૦ ક૦ ગાંધી]

" એમિલિ હૉબહાઉસના અક્ષરદેહને છેલ્લું માન આપવા માટે દક્ષિણ આફ્રીકાના એકેએક ભાગમાંથી આજ આપણે અહીં એકત્ર થયા છીએ. પોતાના શરીરની રાખ આ દેશની માટી સાથે મળે એવી એની ઇચ્છા હતી. જે દેશમાં પોતાના જીવનની ઉત્તમોત્તમ સેવા એણે બજાવી તે દેશનું એ જાણે અંગ બની ગયાં હતાં. હવે તે હંમેશને માટે આ દેશના લોકો સાથે એકાકાર બને છે. જીવનમાં, આપણા ઇતિહાસના અત્યંત મહત્વના પ્રસંગોમાં, એ આપણી સાથે હતાં. અને અંતકાળે પણ વિખૂટાં નથી પડયાં, પણ હંમેશને માટે એક રૂપ બન્યાં છે.

" મિસ હૉબહાઉસ ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના અંધકારમય દિવસોમાં આપણાં દેશમાં આવ્યાં. દસ વર્ષ પછી તેણે આખરે આ દેશ છોડયો ત્યારે એનું શરીર જર્જરિત થઇ ગયું હતું, અને વ્યાધિએ તેમાં ઘર કર્યું હતું, જે કદાપિ મટયો નહિ. બનાવોથી ભરેલાં આ દસ વર્ષમાં તેણે આપણને તેનું સર્વસ્વ સમર્પી દીધું. આપણે અર્થે તેણે તંદુરસ્તી ખોઇ અને પોતાનો આત્મા રેડી દીધો. પણ તેનું કામ તથા તેનો આત્મભોગ વ્યર્થ નથી ગયાં. તેના કામનાં ચિરસ્થાયી પરિણામ આવ્યાં છે, અને તેનું નામ તથા સ્મરણ આપણા ઇતિહાસની સાથે અવિચ્છિન્ન ભાવે જોડાએલ રહેશે.

જે દુઃખદાયક બનાવોને લીધે એમિલિ હૉબહાઉસનું આ દેશમાં પ્રથમ આવવાનું બન્યું તેની ચર્ચામાં ઉતરવાનું આજ આપણે કાંઇ પ્રયોજન નથી. આ પેઢીનાં માણસો, જેમાંનાં ઘણાંખરાંએ એક અથવા બીજી રીતે તે બનાવોમાં ભાગ લીધો હતો, તેમના મનમાં પચીસ વર્ષ પછી પણ એ બનાવ હજી તાજાજ છે. સારામાં સારી પરિસ્થિતિમાં પણ લડાઇ ભયંકર વસ્તુ છે અને છેલ્લાં બાર વર્ષમાં લડાઈનું દુષ્ટમાં દુષ્ટ સ્વરૂપ આપણે જોયું છે. યુરોપમાં જાણે સાક્ષાત નરકજ ખડું થઇ ગયું હતું. મહાન વિગ્રહમાં જે હાડમારી અને પીડા વેઠવી પડી એના પ્રમાણમાં પચીસ વર્ષ પહેલાંનો આપણો દક્ષિણ આફ્રિકનો વિગ્રહ નાનો અને હળવો લાગે છે. એ વિગ્રહના બનાવોની આજ આપણે વધારે સાચી અને વિશાળ દૃષ્ટિની આંકણી કરી શકીએ છીએ.

" દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખોબા જેટલા ગોરા આપણે રહીએ છીએ એટલે આપણને માણસનો જીવ હંમેશાં ખાસ મૂલ્યવાન લાગ્યો છે,

અને અંગ્રેજોએ વાડાઓમાં ગોંધેલાં આપણાં બાળકોની વિના કારણ જે ખુવારી થઇ તેથી આપણને બહુ લાગી આવ્યું હતું. લશ્કરી ખાતાએ ખોટી નીતિ અંગીકાર કરી તેમાંથી અણધાર્યાં અને અણવાંછ્યાં પરિણામ આવ્યાં, જેથી પ્રજાની એક આખી પેઢીનો ઘાણ નીકળી જવાની બીક લાગતી હતી.

" તે ક્ષણે એમિલિ હૉબહાઉસે દેખા દીધી. જગતમાં આપણે એકલાજ હતા, પ્રજાઓમાં મિત્ર વિનાના હતા, અને આપણી નાની સરખી પ્રજા સામે જગતનું સમર્થમાં સમર્થ સામ્રાજ્ય લડવા ઉભું હતું. જ્યારે આપણી જાતિ સર્વનાશની અણી ઉપર હોય એમ લગભગ દેખાતું હતું એવે સમયે એક નાનકડો હાથ-એક સ્ત્રીનો હાથ-આપણા પ્રત્યે લંબાએલો આપણે જોયો. ભગવાનેજ જાણે એ બાઇને મોકલી. અત્યંત વિચિત્ર તો એ હતું કે એ બાઇ અંગ્રેજ હતી. જ્યારે લડાઇની અને દેશભક્તિની વૃત્તિ પ્રબળ હતી એવા તે પ્રસંગમાં પણ એ બાઇ પોતાના લોકોને બે શબ્દ સંભળાવી શકી. એનાં વચન ઉપર બ્રિટિશ સરકારે ધ્યાન આપ્યું.

એણે બીજી પણ આપણી સેવાઓ કરી છે. લડાઇ પછી આ મહાન બાઈ આપણી વચ્ચે આવીને રહી અને આપણી દીકરીઓને તેણે ગૃહઉદ્યોગો શીખવવા માંડયા. આ કામ કેટલેક અંશે હજી આપણી વચ્ચે મોજુદ છે, જો કે તેણે શરૂ કરેલા કાંતવા વણવાનાં ઉદ્યોગો આપણે ત્યાં ઘેર ઘેર દેખાય એટલો સાર્વત્રિક પ્રચાર પ્રજાના હાલના જીવન સંજોગોમાં પામી શકયા નથી એ વાતનું મને દુઃખ છે. આ બાબતમાં સુદ્ધાં એના કાર્યનાં મહત્વ-ભર્યાં પરિણામો આજે પણ આપણી વચ્ચે જોઈ શકાય તેમ છે. અને જે દ્રઢતાનો આપણી વચ્ચે

તેણે ધડો બેસાડયો તે તો તેની કાંતણ શાળાઓમાં જેઓ દાખલ ન થયાં તેમને પણ પ્રેરણા આપનારો નીવડયો છે. તેણે આપણી મહાન સેવા કરવામાં પોતાની કાયાને એવી તો કાંતી નાંખી કે તે કાયમને માટે ભાંગી પડી. પણ મારે મન તો તેના જીવનની મોટામાં મોટી સેવા યુદ્ધ પછીની તેની ઉપલી પ્રવૃતિઓ નહિ પણ યુદ્ધ વેળાની તેની અંગ્રેજ લશ્કરીઓએ બોઅર સ્ત્રી બાળકોને પૂરી ગોંધી રાખવા નાંખેલા વાડાઓની સુધારણાની પ્રવૃત્તિજ હતી.

યુરોપીય મહાયુદ્ધ વેળાની અગર તો ત્યાર પહેલાંની કે પછીની (બોઅર યુદ્ધ પછીની) પાછલી પ્રવૃત્તિઓની વાત કરવાને અત્યારે સમય નથી. તેણે પોતાની તંદુરસ્તી અને શક્તિમાં જે કંઈ રહ્યું સહ્યું હતું તે બધું જર્મનીમાં મહાયુદ્ધને અંતે ભૂખે મરતી અને ભયાનક વખો વેઠતી સ્ત્રીઓ તેમજ બાળકોને રાહત આપવામાં ગાળી નાંખ્યું. તેનું નામ કેવળ દક્ષિણ આફ્રિકામાંજ મહત્તા અને પૂજાને પાત્ર નથી બન્યું, બલ્કે યુરોપનાં પણ હજારો ઘરોમાં અને ઝુંપડાંમાં આજે પૂજાય છે.

હવે હું બે નાના પ્રસંગો કહી મારૂં ભાષણ પૂરૂં કરવા ધારૂં છું. એથી મારો વિશ્વાસ છે કે એમિલિ હૅાબહાઉસને જે રીતે હું ઓળખતો તે પ્રમાણે તેમની માનસિક સ્થિતિ અને આદતોનો આપ-ણને પરિચય થશે. તેમના જીવન તથા કાર્યની બે ખાસ છાપો મારા ઉપર રહી ગઇ છે. પહેલી એ કે સંસારમાં સ્ત્રીની શક્તિનું શું સ્થાન હોઇ શકે છે અને તેનો કેટલો પ્રભાવ પડી શકે છે એનો સચોટ દાખલો એમિલિ હૅાબહાઉસનું જીવન છે. અહીં બોઅર લડાઇ શરૂ થઇ. તેમાં લાખો માણસો જોડાયાં અને તેમાં દુનિઆની મોટામાં

મોટી સલ્તનત પોતાની શક્તિ અને તાકાત રેડી રહી હતી. પણ એટલામાં કોણ જાણે ક્યાંથી આ એક સ્ત્રી આવી પહોંચે છે અને જે બાબત ઉપર ભાર દેવો જોઇતો હતો તે પર ભાર મૂકે છે. પરિણામે દક્ષિણ આફ્રિકાના આપણા ઇતિહાસનો પ્રવાહ હમેશાને માટે બદલાઇ જાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના ભવિષ્યની દૃષ્ટિએ 'બોઅર' યુદ્ધના અર્થ અને મહત્વ ઉપર આ અંગ્રેજ સ્ત્રીની સદાની અસર પડી છે. અને બે નિકટ પ્રજાઓ જેની વચ્ચે ખરું જોતાં કદિ વેર થવું જ નહોતું જોઇતું તેમની સમાધાનીની મહિમાવાન મૂર્તિ તરીકે તે અમર થઈ છે.

બીજો વિચાર અત્યારે મને એવી જ બીજી એક મહાન અંગ્રેજ સ્ત્રીના શબ્દોની યાદ આપે છે. એ શબ્દો છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં અંગ્રેજ નર્સ એડિથ કેવલે જ્યારે તેને જાસૂસ તરીકે ગોળિયે દેવામાં આવી ત્યારે ઉચ્ચારેલા. એ શબ્દો તે 'દેશાભિમાન બસ નથી' એવા હતા. મને તો છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં જો કોઇ ભારેમાં ભારે વચન ઉચ્ચારાયું હોય તો તે આ શબ્દો છે એમ જ હમેશાં લાગ્યું છે. અને પ્રેસીડેન્ટ વિલ્સનનાં ભાષણો કે જેના ઉપર ત્યારની લોહીલુહાણ દુનિયા મંત્રમુગ્ધ થઇ ઝૂકી રહેલી તેના કરતાં પણ વધારે મહત્વ પૂર્ણ લાગ્યાં છે. એ શબ્દોમાં યુરોપના એ અભુતપૂર્વ કરુણયુગનો ઉંડામાં ઉંડો અર્થ અને સંદેશો રહેલાં છે. એનો અર્થ એ છે કે જગતના ભાવિમાં દેશાભિમાન એ હવે બસ નથી. દેશાભિમાન ગમે તેવડી મહાન ઉદાત્ત અને પવિત્ર ભાવના છે, છતાં તે બસ નથી. અને જો એ નર્યું દેશાભિમાન જ જગતના ભાવિ ઉપર દોર ચલાવશે તો દુનિયાની પ્રજાઓ છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં જેમ દેશાભિમાનને લઇને જ કપાઈ મૂઈ તેમ અવશ્ય નાશ પામશે.

આ પાઠ આપણે બોઅર લોકોએ ગોખી રાખવા જેવો છે. એક ખોબા જેવડી પ્રજા જેને અત્યાર સુધીમાં ઇતિહાસમાં સારી પેઠે ખમવું પડ્યું છે તે આ દેશાભિમાનના સદ્‌ગુણને બધા ગુણમાં પ્રધાનપદમાં દઇને લઈ ભાગે એવો પૂરો સંભવ છે. આ સ્થિતિમાં આપણે એમિલિ હૅાબહાઉસને કદિ ન ભૂલીએ. આપણે ન ભૂલીએ કે એ બાઈ હાડેહાડ અંગ્રેજ હતી. પોતાની પ્રજાનું, તેના ઇતિહાસનું અને તેના ભાવિ આદેશનું તેને ભારે અભિમાન હતું. પણ એ નર્યા દેશાભિમાનને જ લઇને તે નીકળી પડી નહોતી. નર્યું દેશાભિમાન તેને મન બસ નહોતું. જ્યારે તેણે પોતાના દેશને ઉચ્ચતર નૈતિક કાયદાની વિરોધી રાજનીતિમાં ઝંપલાવતાં જોયો ત્યારે 'સાચ જૂઠ કુછ નહિ, મારો દેશ, મારી પ્રજા' એ વૃત્તિ તેણે નજ પકડી. તેણે પૂરી ધગસથી પોતાની પ્રજા સામે થઇને આપણી બાજુ પકડી અને તેમ કરીને આપણીજ નહિ પણ પોતાના સ્વદેશ ઇંગ્લંડની કદિ ન ભૂલાય એવી સેવા કરી જીવનના આ ઉચ્ચતર તત્વોને વફાદાર રહેવાને સારૂ તેણે આખી જીંદગી મહા દુઃખો ઉઠાવ્યાં.

ફૂટ પ્રશ્નો.

મારા જ્ઞાન અને સાચાપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને એક બ્હેને કેટલાક ફૂટ પ્રશ્નો મને પૂછ્યા છે. પોતાના હક ન છોડવા માગનારા કેટલાક પતિઓનો તિખો વાદવિવાદ કદાચ સળગાવે એટલા ખાતર એ પ્રશ્નો છેડવાની મને ઇચ્છા તો ઓછી થાય છે. પણ એવા સ્વત્વાગ્રહી પતિઓ મને દરગુજર કરશે એવી આશા છે, કારણ તેઓ જાણે છે કે હું પણ એક પતિ છું, અને કોકવાર અમારા ઘરમાં વાસણ ખખડયાં હશે છતાં ૪૦ વર્ષ મેં સાધારણ રીતે સુખી ગૃહસ્થ જીવન ગાળ્યું છે એમ કહી શકું.

પત્ર મરાઠીમાં છે. પહેલો પત્ર યોગ્ય અને વેળાસર છે:

કેવળ રામ નામ લઇને રાષ્ટ્રીય સેવા કર્યા વિના સ્ત્રી પુરુષ મોક્ષ મેળવી શકે ખરાં કે? આ પ્રશ્ન હું એટલાજ માટે પૂછું છું કે મારી કેટલીક બ્હેનો કહે છે કે ઘર સંભાળવું અને કોક કોક વાર ગરીબની ઉપર દયાભાવ બતાવવો એ ઉપરાંત કશું કરવાની જરૂર નથી."

આ પ્રશ્ન સ્ત્રીઓનેજ નહિ પણ ઘણા પુરુષોને પણ મૂંઝવ્યા છે. અને મને પણ એ પ્રશ્ન ઉકેલતાં બહુ મહેનત પડી છે. હું જાણું

છું કે એક વિચાર સંપ્રદાય એવો પડ્યો છે કે જે સંપૂર્ણ નિવૃત્તિનો અને પ્રવૃત્તિ માત્રની નિરર્થકતાનો ઉપદેશ કરે છે. એ ઉપદેશની કીંમત મને સમજાઇ નથી, જો કે એનો સ્થૂલ સ્વીકાર કરવો હોય તો એનો મારો પોતાનો અર્થ કરી હું સ્વીકારી શકું છું. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે વિકાસને માટે પ્રવૃત્તિની જરૂર છે, અને તે પણ ફલાભિસન્ધિ રહિત પ્રવૃત્તિની. રામનામ અથવા એવોજ કોઇ મંત્ર, બોલવાની ખાતર બોલવાની જરૂર નથી, પણ આત્મશુદ્ધિની ખાતર બોલવાની જરૂર છે, પ્રવૃત્તિને મદદ મળે તે માટે, ઇશ્વર સન્માર્ગે પ્રેરે તે માટે જરૂર છે. જો પ્રવૃત્તિ માત્ર મિથ્યા હોય તો કુટુંબનો ભાર ઉપાડવાની અને કોકકોકવાર ગરીબને મદદ આપવાની પ્રવૃત્તિ પણ શા સારૂ? આ પ્રવૃત્તિમાંજ રાષ્ટ્રીય સેવાનું બીજ રહેલું છે. અને બધી રાષ્ટ્રીય સેવામાં સમાજસેવા રહેલી છે, જેમ કુટુંબની નિ:સ્વાર્થ સેવાનો પણ એજ અર્થ છે. રામનામથી માણસમાં નિર્મોહતા અને સમતા આવે છે અને અણીને વખતે તે પાટા ઉપરથી ઉતરી પડતો નથી. મોક્ષ તો હું ગરીબમાં ગરીબની સેવા વિના અને તેમની સાથે તાદાત્મ્ય વિના અશક્ય સમજું છું.

બીજો પ્રશ્ન આ છે:

"હિંદુ ધર્મમાં પત્નીને માટે પતિવ્રતા ધર્મ છે, પતિ રાક્ષસ હોય કે પ્રેમની મૂર્તિ હોય તોપણ પતિમાં પોતાને ભેળવી દેવાનો તેનો ઉદ્દેશ મનાયો છે. જો પત્નીએ આ પ્રમાણે વર્તવું એ બરાબર હોય તો પતિનો વિરોધ કરીને પણ તેનાથી રાષ્ટ્રીય સેવા થાય કે? કે તેણે પતિ રજા આપે ત્યાં સુધીજ હામ બીડવી?"

મારા મત પ્રમાણે આદર્શ પત્ની સીતા છે, અને આદર્શ પતિ રામ છે. પણ સીતાજી રામની દાસી નહોતાં. અથવા તો સીતા રામચંદ્રજીની દાસી હતાં, તો રામચંદ્રજી સીતાજીના દાસ હતા. રામે સીતાની મરજી સદા સાચવી છે. સાચો પ્રેમ હોય ત્યાં ઉપર આપેલો પ્રશ્ન ઉઠતોજ નથી. જ્યાં પ્રેમ નથી ત્યાં બંધન પણ નથી હોતું. પણ આજનો હિન્દુ ગૃહસંસાર એક સમસ્યા છે, કારણ પતિ પત્ની જ્યારે પરણે છે ત્યારે એક બીજા વિષે કશું જાણતા નથી. ઘણાખરા હિંદુ ઘરોમાં ધર્મની અનુમતિ અને તેના સાથે રૂઢિનું અનુમોદન અને સંક્ષોભ વિનાનું વિવાહિત જીવન શાંતિ જાળવે છે. પણ જ્યારે પત્ની કે પતિ અસાધારણ વિચાર ધરાવે છે ત્યારે ખળભળાટ થવાની ધાસ્તી રહે છે. પતિને તો કશી શરમ હોતી નથી. પોતાની સહચરીના વિચાર જાણવાની તે પોતાની ફરજ સમજતો નથી. સ્ત્રીને તે પોતાની મિલ્ક-ક્ત સમજે છે. અને પતિનો દાવો કબુલ રાખનારી બિચારી પત્ની ઘણીવાર પોતાનો ભોગ આપે છે. આમાંથી નીકળવાનો માર્ગ છે ખરો. મીરાંબાઇએ તે માર્ગ બતાવ્યો હતો. અને જ્યારે પોતાનો પક્ષ સત્ય લાગતો હોય ત્યારે અને પોતાનો સત્યાગ્રહ ઉચ્ચ ઉદ્દેશને માટે હોય ત્યારે તેને મક્કમપણે પોતાના મનને વળગી રહેવાનો હક છે અને સત્યાગ્રહ કરતાં જે કષ્ટ ભોગવવું પડે તે તેણે વેઠી લેવું.

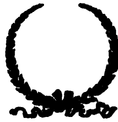
ત્રીજો પ્રશ્ન આ છે:

" પતિ ધારો કે માંસાહારી હોય અને પત્ની માંસાહારને પાપ માનતી હોય તો શું તેણે પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તવું? શું તેણે પ્રેમનાં સાધનો વડે પતિને માંસાહારમાંથી અથવા એવીજ વસ્તુમાંથી બચાવી લેવો? કે તેણે પતિને માટે માંસ રાંધવું, અને પતિ ઇચ્છે

કે તેણે ખાવું જોઇએ તો ખાવું પણ ખરૂં? જો તમે કહેશો કે પત્નીએ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું તો પછી એક જુલમ કરતું હોય અને બીજું સામે થતું હોય ત્યાં ઘર એક રાગે શી રીતે ચાલે?"

આ પ્રશ્નનો આગલા પ્રશ્નના જવાબમાં જવાબ આવી જાય છે. પત્ની પતિના અપરાધોમાં લેવાને બંધાયેલી નથી. અને તેને અમુક વસ્તુ ખોટી લાગે તો તેણે પોતાને જે સાચું લાગે તે કરવાની તેનામાં હિંમત હોવીજ જોઇએ. પણ પત્નીનું કામ ઘર ચલાવવાનું અને રાંધવાનું છે, અને પતિનું કુટુંબ માટે દ્રવ્યોપાર્જન કરવાનું કામ છે, તે જોતાં જો બંને એકવાર માંસાહારી હોય તો પત્નીની ફરજ છે કે કુટુંબ માટે માંસ રાંધી આપવું. પણ જો અન્નાહારી કુટુંબમાં પતિ માંસાહારી થાય અને પત્નીને માંસ રાંધવાની ફરજ પાડે તો પત્નીની ફરજ નથી કે તેને જે ખરાબ લાગે છે તે તેણે કરવું. ઘરની શાંતિ જળવાય એ બહુ ઇષ્ટ વસ્તુ છે. પણ કોઇ પણ ભોગે તે જાળવવી જોઇએ એમ નથી. મને તો વિવાહિત જીવન બીજા કોઈ પણ જીવન જેટલું સંયમી હોવું જોઇએ એમ લાગે છે. જીવન એ કર્તવ્ય છે, વિવાહિત જીવન આ લોક અને પરલોકમાં પતિ પત્નીના કલ્યાણ અર્થે છે, અને તે સમાજ સેવા અર્થે પણ છે. સંયમ ધર્મનો ભંગ એક પક્ષ તરફથી થાય તો બીજાને સંબંધ તોડવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે—શારીરિક સંબંધ નહિ પણ આત્મિક સંબંધ તોડવાનો. એટલે તલાક કે છૂટા છેડાની તો વાતજ નથી. તેઓ છૂટાં પડે છે તે પણ જે ઉદ્દેશને માટે તેઓ ભેગાં થયાં છે તે ઉદ્દેશ્યને પાર પાડવા માટે હિંદુ ધર્મમાં પતિ પત્ની બંનેની પ્રતિષ્ઠા સંપૂર્ણ સમાન છે. રામ જાણે ક્યારથી, રિવાજ બીજોજ પડી ગયો છે એ વાત સાચી પણ

મારી તો ખાતરી છે કે મોક્ષ કે જેને માટેજ બંનેયે જન્મ ધર્યો છે તેની પ્રાપ્તિને અર્થે પતિપત્ની બંને જે સાધન લેવું યોગ્ય લાગે તે લેવાને હિંદુધર્મ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપે છે.

વૃદ્ધ બાળલગ્ન કે વ્યભિચાર?

એક બહેને કાગળ લખ્યો છે તેમાંથી નીચે પ્રમાણે તારણ લઉં છું:

"તા. ૧ લી જુલાઈના 'નવજીવન'ના આપના એક વૃદ્ધ અના લેખના જવાબમાં આપે સલાહ આપી છે, કે 'એવા વૃદ્ધ વયે (બાળકી જેવડી કન્યા સાથે) લગ્ન કરનારનો સમાજે બહિષ્કાર કરવો.'

આ વાંચવાથી મારા મનમાં જે જે બાબતના વિચાર આવે છે તે આપને નિવેદન કરવાની મને ઇચ્છા થાય છે, તેથી આ પત્ર લખું છું.

વૃદ્ધ લગ્નનો સમાજ બહિષ્કાર કેવી રીતે કરે? સમાજમાંના ૯૦ ટકા જેટલા માણસો એવાં લગ્નને શાસ્ત્રીય અને વાજબી છે એમ માનનારા છે. અરે! એ લગ્નની વાત તો બાજુ પર રહી, પરંતુ પોતાના ઘરમાં સ્ત્રી હોવા છતાં પુરુષો પરસ્ત્રી સાથે ગુપ્ત જાતનો વ્યવહાર રાખે છે. એથી પણ આગળ વધીને કેટલાક તો પોતાને સ્ત્રી પરણવાની મળતી ન હોય તો ઉઘાડે છોગે રખાત રાખે છે. કેટલાક પુરુષોના ઘરમાં સ્ત્રી હોવા છતાં બીજી રખાત રાખે છે.

કેટલાક તો વળી ઘણા વખત સુધી એકાદ સ્ત્રી સાથે એવો વ્યવહાર રાખે છે, અને કેટલોક વખત એમ વ્યવહાર રાખ્યા પછી વળી જો કોઈ બીજી જરા રૂપાળી સ્ત્રી મળી જાય, તો પ્રથમની સ્ત્રીને તજી પાછી તે રૂપવાન સ્ત્રીને રખાત તરીકે રાખે છે. આમ વર્તવાનું કારણ માત્ર થોડો ઘણો મોજશોખ, છોડી ન શકાય તેવી મનની નબળાઇ પણ આવાનો બહિષ્કાર સમાજ કરતો નથી. એ સમાજને વૃદ્ધ લગ્ન અટકાવવાની કે તેનો બહિષ્કાર કરવાની શી સત્તા છે? શો હક્ક છે? મારા ધારવા પ્રમાણે તો જે શાહ હોય તેજ ચોરને ઠપકો દઇ શકે. ચોરજ ચોરને ઠપકો દે તેની અસર શી થવાની છે?"

આ બહેનની દલીલમાં વજૂદ છે. પણ ઔષધ તો મેં બતાવ્યું તેજ છે. જે પુરુષ વ્યભિચાર કરે છે તેનો પણ સમાજ ભલે બહિષ્કાર કરે. પણ જ્યાં સુધી વ્યભિચારીનો બહિષ્કાર ન કરે ત્યાં લગી જે વૃદ્ધ પુરુષ બાળકન્યાને પરણે છે તેનો બહિષ્કાર ન કરાય, એવી દલીલ કબૂલ રાખીએ તો આવાં કજોડાં બંધ કરતાં ઘણો કાળ જાય. વ્યભિચારમાં બહુ દોષ છે એમાં શક નથી, પણ વૃદ્ધ બાળલગ્નમાં તેથીયે વધારે દોષ છે એમ હું માનું છું. વ્યભિચારમાં બન્ને પક્ષ સંમત હોય છે, ને જ્યારે બેમાંથી એક પણ તે પાપમાંથી છૂટવા માગે ત્યારે છૂટી શકે છે. વૃદ્ધ બાળલગ્નમાં તો સુધારાને, પશ્ચાત્તાપને અવકાશજ નથી કેમકે તે અધર્મને અટકાવવા ધર્મ પોતે જ આડો આવે છે. આ કહેવાતા લગ્નરૂપી સંબંધને ધર્મ ઢાલરૂપ થઇ પડે છે. વળી અધર્મ જ્યારે ધર્મનો વેશ ધારણ કરે છે ત્યારે તે ઓછો દોષિત નથી પણ વધારે દોષિત બને છે, કારણ કે તેમાં પાખંડનું મિશ્રણ થાય છે.

દુખની વાત તો એ છે કે આજે સમાજ વ્યભિચાર વિષે જેમ ઉદાસીન છે તેમ વૃદ્ધ બાળલગ્ન વિષે છે. તેથી બન્ને વસ્તુને ન ભેળવતાં વૃદ્ધ બાળ લગ્નના પ્રશ્નને મજકુર બહેન, બીજી બહેનો અને નવયુવકો હાથમાં લે ને તેની સાથે લોકમત કેળવે. એટલું ખરૂં છે કે જેઓ આ આવશ્યક સુધારો કરવા ઇચ્છે છે તેઓ પોતે શુદ્ધ હોવા જોઇએ. 'જેઓ ન્યાય માગવા ઇચ્છે છે તેમણે શુદ્ધ થઇને ન્યાય મંદિરમાં પ્રવેશ કરવો, એવો કાયદાનો નિયમ છે. અનુભવ એ નિયમને પૂર્ણ ટેકો આપે છે.

આપ ભલા તો જગ ભલા

જ્યારે બીજાની નિંદા હું સાંભળી દુ:ખી થઇ રહ્યો હતો ત્યારે એક મિત્રે અચાનક નીચેની કડીઓ મને સંભળાવી. મને તે બહુ ગમી તેથી આ મારી નિર્દોષ ગમ્મતના ભાગીદાર વાંચનારને પણ બતાવવાનું મને મન થયું:

નથી હાલકી જબ હમેં અપને ખબર,
રહે દેખતે ઔરોં કે ઐબ ઓ હુન્નર;
પડી અપની બુરાઇયોં પેજબ કે નઝર,
તો નિગાહોમેં કોઈ બુરા ન રહા.
ઝફર આદમી ઉસકો ન માનીયેગા
ગો હો કૈસા હિ સાહેબે ફહમ ઓ ઝકા,
જીસે ઐશમેં યાદે ખુદા ન રહી,
જીસે તૈશમેં ખોફે ખુદા ન રહા.

(સાહેબે ફહમ—અકલમંદ; સાહેબે ઝકા—સંયમી; ઐશ—સુખ; તૈશ—ક્રોધ;)

પણ આ કાવ્ય આપવાની મેં ધૃષ્ટતા કરી છે તેથી 'કવિઓ' મારી ઉપર કવિતાઓનો વરસાદ નહિ વરસાવે, એવી મારી ઉમેદ છે. સુંદર કાવ્યોથી આપણે આંતરશુદ્ધિ નથી કરી શકતા એ જાણું છું, તેથી ભાગ્યે જ કાવ્યોને 'નવજીવન'માં જગ્યા મળે છે. પણ ઉપલા કાવ્યાના ઉપયોગનો ઇતિહાસ છે તેથી તે વાંચનાર આગળ રજુ કર્યું છે, એવી આશાએ કે કોઇ તો પોતાના દોષોનું દર્શન કર્યા પછી પરનિંદામાંથી બચશે.

મો૦ ક૦ ગાંધી

ભક્તિને નામે ભોગ

શ્રી. જયદયાલજી ગોયનકાના પ્રયાસથી આજકાલ મારવાડી સમાજમાં ભક્તિરસ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ ચાલી રહ્યો છે. તેને અંગે ભજન મંડળીઓ સ્થપાઇ છે ને ભજનભવનો પણ ચાલે છે. આવું એક ભવન કલકત્તામાં ગોવિંદભવનને નામે નીકળ્યું છે. તેમાં શ્રી. જયદયાલજીની પ્રેરણાથી એક ભાઇને મૂકવામાં આવ્યા હતા. તેમણે ભક્તિને નામે વિષયભોગ ભોગવ્યા. તેમણે સ્ત્રીઓની પાસેથી પૂજા અંગીકાર કરી, તેમને સ્ત્રીઓ ભગવાન ગણી પૂજવા લાગી, તેમણે સ્ત્રીઓને પોતાનું જૂઠું ખવરાવ્યું ને વ્યભિચારમાં ઉતારી. ભોળી સ્ત્રીઓએ માની લીધું કે 'આત્મજ્ઞાની' ની સાથેનો શરીર સંગ વ્યભિચાર ન ગણાય.

આ બનાવ દુઃખદાયક છે, પણ મને તેથી આશ્ચર્ય નથી થતું ભક્તિને નામે વિષયભોગ ભોગવાતા ચોમેર જોવામાં આવે છે. અને જ્યાં લગી ભક્તિનું રહસ્ય સમજવામાં નથી આવ્યું ત્યાં લગી ધર્મને નામે ધાડ જ પડે એમાં નવાઇ શી? જો બગભગતોમાંથી અનિષ્ટ પરિણામો ન નીપજે તો આશ્ચર્ય ગણાય.

રામનામનો, દ્વાદશ મંત્રનો હું પૂજારી છું, પણ મારી પૂજા આંધળી નથી. જેનામાં સત્ય છે, તેને રામનામ નોકારૂપ છે, પણ જે

ઢોંગથી રામનામ ઉચ્ચારે છે, તેનો ઉદ્ધાર રામનામથી થાય એવું હું માનતો નથી. અજામીલ ઇત્યાદિનાં દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવે છે, તે કાવ્યો છે અને તેમાંય રહસ્ય છે. તેમને વિશે શુદ્ધ ભાવનાનું આરોપણ છે. 'રામનામથી મારા વિષયો શાંત થશે,' એમ માનનારને રામનામ ફળે, તારે. 'રામને નામે હું મારા કામોને પોષું,' એમ વિચારી જે ઢોંગી રામનામનું ઉચ્ચારણ કરે છે તે તરતો નથી, તે ડૂબે છે—

"જૈસી જીસકી ભાવના ઐસા ઉસકા હોય."

ભક્તજનોએ એ વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

એક, ભક્તિ એટલે નામ ઉચ્ચારણજ નહિ, પણ તેની સાથે રહેલું સતત યજ્ઞ કાર્ય. આજકાલ એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે કે સંસારી કામને ધર્મ કે ભક્તિની સાથે કશો સંબંધ નથી. આ અસત્ય છે. સત્ય તો એ છે કે આ જગતનાં સર્વ કાર્યોને ધર્મ અધર્મની સાથે સંબંધ છે. એક સુતાર કેવળ દ્રવ્ય એકઠું કરવા સારૂ સુતારી કરે છે તેમાં લાકડાની ચોરી કરે છે ને કામ બગાડે છે. આ અધર્મ થયો. બીજો સુતાર પરોપકારાર્થે—માનો કે દરદીને સારૂ ખાટલો બનાવે છે, તેમાં ચોરી નથી કરતો ને પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે, અને ખાટલો બનાવતો રામનામ લે છે. આ ધર્માર્થે થયેલું કામ છે. આ સુતાર ખરો રામભક્ત છે. ત્રીજો રામનામ લેવાને નિમિત્તે જાણી જોઇને કે અજ્ઞાનથી સુતારી ધંધો છોડી બેસે છે, પોતાને સારૂ ને છોકરાંને સારૂ ભિક્ષા માગે છે, દરદીને સારૂ કંઈ બનાવવું હોય તોપણ કહેશેઃ 'મારે તો રામ સાચા, હું ન જાણું દરદીને, ન જાણું સુખીને.' આ અજ્ઞાનરૂપમાં પડેલો પામર પ્રાણી છે.

મનુષ્ય ભગવાનને વાચાથી જ નથી ભજતો, પણ વાચાથી, મનથી ને કાયાથી ભજે છે. ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો તે ભક્તિ નથી. ત્રણેનો મેળ રસાયણી મેળવણ જેવો છે. રસાયણી મેળવણમાં એક પણ વસ્તુ તેની માત્રામાં ન હોય તો તો જે વસ્તુ બનાવવાની હોય છે તે બનતી જ નથી. આજના ભક્તો વાણીના વિલાસમાં ભક્તિની પરિસીમા સમજતા જોવામાં આવે છે, ને તેથી છેવટે ભક્ત મટી ભ્રષ્ટાચારી થાય છે ને બીજાને ભ્રષ્ટ કરે છે.

બીજું, આકૃતિવાળો મનુષ્ય ભગવાનને કઈ રીતે ને કયાં ભજે? ભગવાન તો સર્વ સ્થળે છે. તેથી તેને ભજવાનું સારામાં સારૂં ને સમજી શકાય તેવું સ્થાન પ્રાણીમાત્ર છે. પ્રાણીમાત્રમાં જે દુઃખી છે, જે અપંગ છે, જે નિરાધાર છે, તેની સેવા તે ભગવદ્ભક્તિ છે. રામ નામ ઉચ્ચારણ પણ તે શીખવાને અર્થે હોય. રામનામ જો આમ સેવામાં ન પરિણમે તો તે નિરર્થક છે ને બંધનરૂપ થાય, જેમ ગોવિંદભવનના ભાઇને વિષે થયું.

આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી ભક્ત માત્ર ચેતે.

હવે બહેનોને બે બોલ. જે પુરુષ પોતાની પૂજા કરાવે છે તેતો ભ્રષ્ટ થાય જ છે; પણ બહેનો કાં ભ્રષ્ટ થાય? જો બહેનોને મનુષ્યની પૂજા જ કરવી છે તો કાં આદર્શ સ્ત્રીની પૂજા ન કરે? વળી જીવ-તાની પૂજા શાને સારૂ? જ્ઞાની સોલનનું વાકય હૃદયમાં કોતરવા યોગ્ય છેઃ ' કોઈ પણ મનુષ્ય જીવતો છતો સારો છે એમ ન કહી શકાય.' આજે સારા તો કાલે નઠારા થયા છે. વળી દંભીને તો આપણે ઓળખીજ નથી શકતા. તેથીજ પૂજા કેવળ ભગવાનની હોય. મનુ-

બ્યની પૂજા કરવી જ જોઇએ તો તેના મૃત્યુ પછી જ હોય. કેમકે પછી આપણે તેના ગુણની જ પૂજા કરીએ છીએ, તેની આકૃતિની નહિ. પુરુષોએ આ વાત ભોળી બહેનોને આગ્રહ અને વિનયપૂર્વક ફરીફરીને બતાવવાની આવશ્યકતા છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

—(૦)—

સુધારો કે કુધારો?

એક લેખક જેને હું સારી પેઠે ઓળખું છું તે નીચે પ્રમાણે લખે છે:

"શું પ્રચલિત નીતિ કુદરતી છે? વારંવાર મનમાં એ સવાલ થયાં કરે છે. વળી આપે નીતિ ધર્મ લખીને અત્યારની પ્રચલિત નીતિને ટેકો આપ્યો છે, હવે એ પ્રચલિત નીતિ કુદરતી છે? મને લાગે છે કે અકુદરતી છે. કારણ આજની નીતિથીજ મનુષ્ય વિષયમાં પશુ કરતાં પણ અધમ થઈ ગયો છે. આજની નીતિની મર્યાદાથી લગ્ન વ્યવહાર સંતોષકારક ક્યાંક જ થતો હશે અગર નથી થતો કહું તોપણ ખોટું નથી. જ્યારે લગ્નનો કાયદો ન હતો ત્યારે કુદરતના કાયદા મુજબ સ્ત્રીપુરુષનો સમાગમ થતો અને એ સમાગમ સુખરૂપ હતો. આજે નીતિનાં બંધનો આવ્યાં ત્યારે એ સમાગમ એક જાતનું દરદ થઈ પડયો છે. એ દરદમાં આખું જગત ફસાણું છે અને ફસાતું જાય છે.

હવે નીતિ કોને કહીએ? એકની નીતિ તે બીજાની અનીતિ છે. એક એક જ પત્નીનો વિવાહ કબૂલ રાખે છે. બીજો અનેક પત્ની કરવાની છૂટ આપે છે. કોઈ કાકા મામાનાં છોકરાંઓની સાથે વિવાહ

સંબંધને ત્યાજ્ય ગણે છે, ત્યારે કોઈ છૂટ આપે છે. ત્યારે હવે કોને નીતિ સમજવી ? હું તો કહું છું કે લગ્ન એ સામાજિક બંધારણ છે. એને ધર્મ સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. આગલા મહાપુરુષોએ દેશકાળાનુસાર નીતિ ઘડી છે.

હવે એ નીતિએ જગતની કેવી પાયમાલી કીધી છે તે તપાસીએ.

૧. પ્રમેહ, ઉપદંશ જેવા રોગ આવ્યા, પશુઓમાં એ રોગ નથી. ત્યાં કુદરતી સમાગમ છે.

૨. બાળહત્યા કરાવી. આ લખતાં મારૂં જીગર કંપે છે. કેવળ આ નીતિના કાયદાને લઈને એક કોમળ માતા ક્રૂર બની પોતાના બાળકનો નાશ પોતાને હાથે ગર્ભમાં અગર બહાર આવ્યા પછી કરે છે.

૩. કજોડાં, બાળલગ્ન ઈત્યાદિ અપસંદગીના સમાગમ. આવા સમાગમે જ આજે જગતને તેમાં પણ વિશેષે હિંદને માયકાકલું બનાવ્યું છે.

૪. જર, જોરૂ અને જમીન એ ત્રણના કજીઆમાં જોરૂના કજીયા —પ્રથમપદે છે. એ પણ આજની પ્રચલિત નીતિને જ લઈને છે.

ઉપલાં ચાર કારણો સિવાય બીજાં પણ હશે. મારી દલીલ ખરી હોય તો પ્રચલિત નીતિમાં સુધારો ન થવો જોઈએ ?

બ્રહ્મચર્યને આપ માનો છો એ ઠીક છે. પણ બ્રહ્મચર્ય પણ ખુશીનું હોવું જોઈએ. જોરજબરીનું નહિ. ત્યારે હિંદુઓ લાખો વિધવાઓને પરાણે બ્રહ્મચર્ય પળાવે છે. એ વિધવાઓનાં દુઃખ તો તમે જાણો છો. એ બહાને બાળહત્યા થાય છે તે પણ આપથી છાનું નથી. ત્યારે પુનર્લગ્ન માટે એક જબરદસ્ત હિલચાલ ચલાવો તો શું ?

એની અગત્ય પણ ઓછી નથી. ત્યારે આપ એ તરફ જોઇએ તેટલું લક્ષ કેમ નથી આપતા ?"

આમાં જે પ્રશ્નો લેખકે ઉઠાવ્યા છે એ મારી પાસેથી એ વિષય ઉપર કાંઈક લખાવવાને ખાતર જ ઉઠાવ્યા છે એવી મારી માન્યતા છે. કારણ કે જે પક્ષનું ઉપરના લેખમાં સમર્થન છે તેનું સમર્થન લેખક પોતે કરતા હોય એવું હું જાણતો નથી. પણ તેમાં ઉઠાવેલા પ્રશ્નો આજકાલ હિંદુસ્તાનમાંયે ઉઠે છે એમ હું જાણું છું. એની ઉત્પત્તિ પશ્ચિમમાં થયેલી છે અને વિવાહને પુરાણી જંગલી અને અનીતિની વૃદ્ધિ કરનારી પ્રથા માનનારાની સંખ્યા પશ્ચિમમાં તો નાનીસુની નથી. કદાચ એ સંખ્યા વધતી પણ જતી હોય. વિવાહને જંગલી મનાવવામાં પશ્ચિમમાં જે દલીલો થાય છે એ બધી મેં વાંચી નથી. પણ મજકુર લેખકે જે દલીલો કરેલી છે તેવી જ જો તે હોય તો મારા જેવા પુરાણીને (અથવા જો મારો દાવો કબૂલ રહી શકતો હોય તો સનાતનીને) ખંડન કરવામાં કાંઇ મુશ્કેલી કે મુંઝવણ પડે તેમ નથી.

મનુષ્યની સરખામણી પશુની સાથે કરવામાં જ ભૂલની જડ રહેલી છે. મનુષ્યને જે નીતિ અથવા ધોરણ લાગુ પડે છે તે પશુ-નીતિથી ઘણી બાબતોમાં જૂદું છે અને ચડિયાતું છે. અને તેમાં મનુષ્યની વિશેષતા છે. એટલે કુદરતી કાયદાનો જે અર્થ પશુયોનિને સારૂ કરી શકાય તે મનુષ્યયોનિને હમેશાં લાગુ ન પડે. મનુષ્યને ઇશ્વરે વિવેકશક્તિ આપી છે. પશુ કેવળ પરાધીન છે. તેથી પશુને સ્વતંત્રતા એટલે પસંદગી જેવી કશી વસ્તુ જ નથી; જ્યારે મનુષ્યને પસંદગી છે જ, સારાસારનો તે વિચાર કરી શકે છે અને સ્વતંત્ર હોઈ તેને

પાપપુણ્ય કરવાપણું રહ્યું છે. અને જ્યાં પસંદગી રહેલી છે ત્યાં પશુના કરતાં પણ હલકા થવાપણાને અવશ્ય અવકાશ છે. તેમ જો મનુષ્ય પોતાના દિવ્ય સ્વભાવને અનુસરે તો તેને ચઢવાપણું પણ છે. જંગલીમાં જંગલી જણાતી કોમમાં પણ થોડે કે વધતે અંશે વિવાહનો અંકુશ છે જ. જો એમ કહેવામાં અધર્મ આવે કે એ અંકુશમાં જ જંગલીપણું છે કેમકે પશુ એ અંકુશને વશ થતાં જ નથી તો પરિણામ એ આવે કે સ્વચ્છંદ એ મનુષ્યનો કાયદો ગણાય. પણ જો મનુષ્ય માત્ર ચોવીસ કલાક સુધી પણ સ્વેચ્છાચારી બની રહે તો જગતનો નાશ જ થાય. કોઇને કોઇનું માનવાપણું જ ના રહે. સ્ત્રી પુરુષની વચ્ચેની મર્યાદા એ તો અધર્મ મનાય અને મનુષ્યના વિકાર તો પશુના કરતાં બહુ વધારે રહ્યા જ છે. એ વિકારની લગામને ઢીલી મૂકી દીધી એટલે એ વિકારના વેગમાંથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ જ્વાળામુખીની જેમ જગતને ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મ કરી મૂકે. જરાક વિચાર કરીએ તો આપણે જોઇશું કે મનુષ્ય આ જગતમાં જ બીજાં અનેક પ્રાણીઓ ઉપર સત્તા ભોગવે છે તે કેવળ સંયમ, ત્યાગ, આપભોગ, યજ્ઞ, કુરબાનીને લઇને.

ઉપદંશ પ્રમેહ ઈત્યાદિનો ઉપદ્રવ વિવાહને લઇને નથી પણ વિવાહના નિયમોનો ભંગ થવાથી અને મનુષ્ય પશુ ન હોવા છતાં પશુનું અનુકરણ કરવા જતાં દૂષિત થઈ જાય છે તેથી થાય છે. વિવાહના નિયમોનું પાલન કરનાર એક પણ મનુષ્ય હું જાણતો નથી કે જેને મજકુર ભયંકર દરદો થયાં હોય. જ્યાં જ્યાં તે દરદો થયાં છે ત્યાં ત્યાં મુખ્ય ભાગે વિવાહ નીતિના ભંગથી થયાં છે. અથવા એ નીતિનો ભંગ કરનાર મનુષ્યોના સ્પર્શથી થયાં છે, એમ વૈદકશાસ્ત્ર

સિદ્ધ કરી આપે છે. બાળવિવાહનો અને બાળહત્યાનો નિર્દોષ રિવાજ એ વિવાહનીતિને લઇને નથી પણ એ રિવાજની ઉત્પત્તિ વિવાહ નીતિના ભંગને આભારી છે. વિવાહનીતિ તો એમ કહે છે કે જ્યારે પુરુષ અથવા સ્ત્રી પૂરી ઉમરે પહોંચે, તેને પ્રજોત્પત્તિની ઇચ્છા થાય, તેનું આરોગ્ય સારૂં હોય ત્યારે જ અમુક મર્યાદાઓનું પાલન કરીને તે પોતાને યોગ્ય સાથી શોધે અથવા માબાપ શોધે. અને સાથીમાં પણ આરોગ્ય વગેરે ગુણો હોવાજ જોઇએ. એ વિવાહનીતિને અનુસરનાર મનુષ્ય આખા જગતમાં ગમે ત્યાં જઇએ અને નીહાળીએ ત્યાં સુખી જ જોવામાં આવે છે. જેમ બાળવિવાહનું તેમજ વૈધવ્યનું દુઃખરૂપ વૈધવ્ય વિવાહનીતિના ભંગમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં શુદ્ધ વિવાહ છે ત્યાં વૈધવ્ય અથવા વિધુરતા સહજ સુખરૂપ છે અને શોભારૂપ છે. જ્યાં જ્ઞાન પૂર્વક વિવાહ સંબંધ જોડાયો છે ત્યાં એ સંબંધ કેવળ દૈહિક જ નથી પણ આત્મિક છે અને દેહ પડે તોપણ આત્માનો સંબંધ કદી વીસરી જ ન શકાય. જ્યાં એ સંબંધનું ભાન છે ત્યાં પુનર્વિવાહ અસંભવિત છે અયોગ્ય છે, અને અધર્મ છે. જે વિવાહમાં ઉપરોક્ત નિયમોનું પાલન નથી ત્યાં એ સંબંધને વિવાહ તરીકે ન ઓળખવો જોઇએ. અને જ્યાં વિવાહ નથી ત્યાં વૈધવ્ય અથવા વિધુરતા જેવી વસ્તુ જ નથી. જો એવા આદર્શ વિવાહ ઘણા થતા આપણે ન જોતા હોઇએ તો વિવાહની પ્રથાનું નાશ કરવાનું કારણ નથી પણ તે પ્રથાને સારા પાયા ઉપર મૂકવાનું સબળ કારણ હોવું જોઇએ.

સત્યને નામે અસત્ય ચલાવનારાની સંખ્યા જોઇને કોઇ સત્યનો દોષ કાઢે અથવા તેની અપૂર્ણતા સિદ્ધ કરવા જાય તો આપણે તેને

અજ્ઞાની માનીશું. તેમજ વિવાહનીતિના ભંગના દાખલામાંથી વિવાહ-નીતિને નિંદવાનો પ્રયત્ન પણ અજ્ઞાનની અથવા અવિચારની નિશાની છે.

લેખક કહે છે કે વિવાહમાં ધર્મ કે નીતિ નથી, એ તો એક રૂઢિ અથવા રિવાજ છે. અને તે પણ ધર્મ અને નીતિની વિરૂદ્ધ છે અને તેથી નાબૂદ કરવા યોગ્ય છે. મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે તો વિવાહ એ ધર્મની વાડ છે અને જો તે નાબૂદ થાય તો ધર્મ જેવી વસ્તુ જગતમાં રહે જ નહિ. ધર્મનો પાયો જ સંયમ અથવા મર્યાદા છે. જે મનુષ્ય પરહેજગાર નથી તે ધર્મને શું સમજે? પશુના કરતાં મનુષ્યમાં બહુ વધારે વિકારો છે. બન્નેમાં રહેલા વિકારોની વચ્ચે કાંઈ પણ સરખામણી જ ન થઈ શકે. જે મનુષ્ય વિકારોને કેદમાં ન રાખી શકે. તે મનુષ્ય ઈશ્વરની ઓળખ ન જ કરી શકે. આ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરવાપણું હોય જ નહિ: કેમકે જેઓ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અથવા આત્મા અને દેહની ભિન્નતાનો સ્વીકાર ન કરે તેને સ.રૂ વિવાહ બંધનની આવશ્યક્તા સિદ્ધ કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે એ હું કબૂલ કરૂં છું. પણ જેણે આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે અને જે આત્માનો વિકાસ કરવા ઇચ્છે છે તેને સમજાવવાપણું હોય જ નહિ કે દેહદમન વિના આત્માની ઓળખ અથવા આત્માનો વિકાસ અસંભવિત છે. કાં તો દેહ સ્વચ્છંદનું ભાજન હોય અથવા આત્માની ઓળખ કરવાનું તીર્થક્ષેત્ર હોય. જો એ આત્માની ઓળખ કરવાનું તીર્થક્ષેત્ર હોય તો સ્વેચ્છાચારને સ્થાન જ નથી. દેહને ક્ષણે ક્ષણે આત્માએ વશ કરવોજ રહ્યો.

જમીન, જોરૂ અને જર એ ત્રણ કજીયાનાં ઘર ત્યાં જ હોય. જ્યાં સંયમ–ધર્મનું પાલન નથી થતું. વિવાહની પ્રથાને જેટલે અંશે મનુષ્યો માન આપે છે તેટલે અંશે સ્ત્રી કજીયાનું ઘર થતી અટકે

છે, જો પશુની જેમ પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષ જેમ ફાવે તેમ જ્યારે ત્યારે વર્તી શકે તો મનુષ્યો ઝઘડા કરીને એક બીજાનો નાશ જ કરે. તેથી મારો તો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે જે દુરાચાર અને જે દોષોનો ઉલ્લેખ લેખકે કર્યો છે તેનું ઔષધ ધર્મનું છેદન નથી પણ વિવાહ-ધર્મનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને પાલન છે.

કોઇ ઠેકાણે સગાંઓમાં વિવાહનો સંબંધ બાંધવાની છૂટ છે અને કોઇ ઠેકાણે નથી એમ નીતિની ભિન્નતા છે એ સત્ય છે. કોઇ ઠેકાણે એક પત્નીવ્રતનું પાલન ધર્મ ગણાય છે, કોઇ ઠેકાણે એકી વખતે અનેક પત્નીઓ કરવાનો પ્રતિબંધ નથી. આ નીતિની ભિન્નતા ન હોય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પણ એ ભિન્નતા આપણી અપૂર્ણતા સૂચવે છે, નીતિની આવશ્યકતા કદી નહિ. જેમ જેમ આપણે વધારે અનુભવ લેતા જઇશું તેમ તેમ બધી કોમોની અને બધા ધર્મીઓની નીતિનું ઐક્ય પેદા થતું જશે. નીતિની સત્તાને કબૂલ કરનારૂં જગત તો અત્યારે પણ એક પત્નીવ્રતને જ આદરપૂર્વક જુએ છે. કોઇ ધર્મ અનેક પત્ની કરવાની ફરજ પાડતો જ નથી. છૂટ આપે છે, દેશ કાળને જોઇને અમુક છૂટ અપાય તેથી આદર્શ ખોટો નથી થતો અથવા આદર્શની ભિન્નતા સિદ્ધ થતી નથી.

વિધવાવિવાહ વિષે મારા વિચારો હું અનેકવાર પ્રગટ કરી ચૂકયો છું. બાળવિધવાના પુનર્લગ્નને હું ઇષ્ટ ગણું છું એટલું જ નહિ પણ બાળવિધવાને પરણાવવાની માબાપોની ફરજ છે એમ હું માનું છું.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

" નીતિનાશને માર્ગે "

પ્રજોત્પત્તિ અટકાવવાનાં કૃત્રિમ સાધનો દ્વારા સંતતિનિયમન કરવાના પ્રશ્નની તરફેણમાં ચર્ચા કરનારાં હિંદી વર્તમાનપત્રોમાંના ઉતારા મને મિત્રો તરફથી મળ્યાં કરે છે. યુવકોના પોતાના ખાનગી જીવન વિષેના પત્રો પણ મારા ઉપર વધુને વધુ આવ્યે જાય છે. આ લેખકો જે પ્રશ્નો કરે છે તેમાંના તો કેવળ ગણ્યાગાંઠ્યા જ હું આ પાનાંઓમાં ચર્ચી શકું. અમેરિકન મિત્રો એજ વિષેનું સાહિત્ય મારા ઉપર મોકલ્યે જાય છે અને કેટલાક તો પ્રજોત્પત્તિ અટકાવવાનાં કૃત્રિમ સાધનોના ઉપયોગનો મેં વિરોધ કર્યો છે તે કારણે મારા ઉપર ચીડાયા પણ છે. તેમને ખેદ થાય છે કે અનેક બાબતોમાં હું એક આગળ પડતો સુધારક હોવા છતાં સંતતિ–નિયમનને લગતા મારા વિચારો ત્રેતાયુગને શોભે એવા છે. વળી હું જોઉં છું કે આવાં સાધનોના ઉપયોગની હિમાયત કરનારાઓમાં દેશવિદેશનાં ઘણા પીઢ સ્ત્રી પુરુષો પણ છે.

એટલે મને લાગ્યું છે કે સંતતિનિયમનનાં કૃત્રિમ સાધનોની તરફેણમાં કંઇક ખાસ વધારે દલીલો હોવી જોઇએ એટલે આ વિષય ઉપર મેં અત્યારસુધી જે કંઇ લખ્યું છે તે ઉપરાંત વધારે લખવું

જોઇએ. આનો હું વિચાર કરતો હતો અને એ પ્રશ્નને લગતું સાહિત્ય વાંચવા ધારતો હતો તેવામાં ' ટોવર્ડ્ઝ મૉરલ બૅન્કપ્ટસી ' નામનું પુસ્તક મારા હાથમાં આવ્યું. એ પુસ્તક આજ વિષય સંબંધી છે અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એમાં એ વિષયની સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચા થયેલી છે. મૂળ પુસ્તક મૉશ્યૉર પૉલ બ્યૂરોએ ફ્રેન્ચમાં લખેલું છે અને તેનું નામ ' નીતિ ભ્રષ્ટતા ' એવું છે. અંગ્રેજી ભાષાંતર કૉન્સ્ટેબલ કંપનીએ કરાવેલું છે, અને તેનો ઉપોદ્ઘાત ડા૦ મેરી સ્કાર્લિંબ સી. બી. ઇ.; એમ. ડી.; એમ. એસ. એ લખેલો છે. પુસ્તકમાં ૧૫ પ્રકરણ અને ૫૩૮ પાનાં છે. પુસ્તક વાંચ્યા પછી મને લાગ્યું કે એ લેખકના વિચારનો સારાંશ હું રજુ કરૂં તે પહેલાં ન્યાયને ખાતર મારે આ વિષયના પક્ષના પ્રમાણગ્રંથો વાંચી જવા જોઇએ. એટલે મેં હિંદ સેવકસમાજ પાસેથી તેમની પાસે આને લગતું જે સાહિત્ય હતું તે મેળવ્યું. કાકા કાલેલકર જેઓ આ વિષયનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે તેમણે પણ આ વિષયને લગતું હૅવલૉક એલીસનું એક પુસ્તક મને આપ્યું અને એક મિત્રે ' પ્રેક્ટિશનર ' માસિકનો ' સંતતિ નિયમનનો ખાસ અંક ' મને મોકલી આપ્યો જેમાં જાણીતા દાક્તરોના આ વિષય સંબંધે વૈદકીય અભિપ્રાયો આપવામાં આવ્યા છે.

આ બધું સાહિત્ય એકઠું કરવામાં મારો હેતુ એ હતો કે મારા જેવો વૈદક જ્ઞાન વિનાનો માણસ મૉ૦ બ્યૂરોનાં અનુમાન જેટલે અંશે તપાસી શકે તેટલે અંશે મારે તે તપાસવાં. ઘણીવાર પ્રશ્નની શાસ્ત્રીઓ ચર્ચા કરી રહ્યા હોય ત્યારે પણ તેને બે પક્ષ હોય છે અને બન્ને પક્ષની તરફેણમાં ઘણું કહી શકાય એમ હોય છે. એટલે પ્રજોત્પત્તિ અટકાવવાનાં સાધનોના હિમાયતીઓની દ્રષ્ટિ જાણી લઇનેજ

મારે ઉપલા પુસ્તકનો વાચકને પરિચય કરાવવો એમ મને લાગતું હતું. હવે આ બધું વાંચીને હું નિશ્ચિત મત બાંધી શકયો છું કે હિંદુસ્તાનને માટે તો આવાં સાધનોની કશી જ જરૂર પૂરવાર થઇ શકતી નથી. હિંદુસ્તાનમાં તેનો ઉપયોગ કરાવવાની હિમાયત કરનારાઓ કાં તો હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ જાણતા નથી અથવા તો જાણવા છતાં એ વિષે આંખ મીચે છે, પણ જો પ્રજોત્પત્તિ અટકાવવાનાં કૃત્રિમ સાધનો પશ્ચિમમાં પણ નુકસાનકર્તાં નીવડયાં છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય તો પછી હિંદુસ્તાનની ખાસ સ્થિતિ તપાસવાની જરૂર જ રહેતી નથી.

એટલે મૅા બ્યૂરો શું કહે છે તે આપણે જોઇએ. એનો અભ્યાસ કેવળ ફ્રાન્સની પરિસ્થિતિનોજ છે. પણ ફ્રાન્સ એટલે ઘણું થયું. ફ્રાન્સ તો જગતનો સૌથી આગળ વધેલો દેશ ગણાય અને ઉપરનાં સાધનો જો ફ્રાન્સમાં નિષ્ફળ નિવડયાં હોય તો બીજે કયાંયે તે સફળ થવાનો સંભવ નથી:

નિષ્ફળ નિવડવાના અર્થ વિષે પણ મતભેદ હોવાનો સંભવ છે. હું જે અર્થમાં એ શબ્દ અહીં વાપરૂં છું તે જણાવી દઉં, તે એ કે જો એ સાધનોને પરિણામે નીતિનાં બંધન શિથિલ થયાં છે, વ્યભિચાર વધ્યો છે અને કેવળ આરોગ્યની ખાતર અને આર્થિક દ્રષ્ટિએ કુટુંબની મર્યાદા સંકુચિત રાખવા ખાતર જ સ્ત્રી પુરુષોએ એનો ઉપયોગ કરવાને બદલે મૂખ્યત્વે વિષયતૃપ્તિને ખાતર એનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ બતાવી શકાય તો એ સાધનો નિષ્ફળ નિવડ્યાં છે એમ સાબિત થયું સમજવું. આ મધ્યસ્થ પક્ષ છે. નીતિની દ્રષ્ટિએ આનો અંતિમ પક્ષ આ સાધનોનો દરેક કાળે અને દરેક સંજોગોમાં નિષેધ કરે છે. કારણ તેમની દલીલ એવી છે કે સ્ત્રી

અથવા પુરુષે પ્રજોત્પત્તિના પ્રયોજન સિવાય વિષયેન્દ્રિયને સંતોષવાની જરૂર નથી, જેમ શરીરને નિભાવવા સિવાય બીજા કોઈ પણ કારણે ખાવાની જરૂર નથી. એક ત્રીજો પક્ષ પણ છે તેઓ એમ માનનારા છે કે જગતમાં નીતિ જેવી વસ્તુજ નથી; અથવા જો હોય તો પણ તે વિષયના સંયમમાં નહિ પણ વિષયતૃપ્તિમાં જ સમાએલી છે, માત્ર એટલું જ કે એ તૃપ્તિ એટલી હદ સુધી ન જાય કે તેથી કરીને તે અશક્ય થઈ પડે. આવા માટે તો મૉ. બ્યૂરોએ પોતાનું પુસ્તક નથી લખ્યું એમ માનું છું, કારણ મૉ. બ્યુરો પોતાના પુસ્તકને અંતે ટોમ-મેનનું આ વચન ટાંકે છે: 'ભવિષ્યમાં શીલવંત પ્રજાઓ જ ટકી શકવાની છે.'

પોતાના પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં મૉ. બ્યૂરોએ જે હકીકત ભેગી કરી છે એ વાંચતાં ત્રાસ છૂટે છે: એ ઉપરથી જણાય છે કે ફ્રાન્સમાં મનુષ્યની નીચમાં નીચ વૃત્તિઓને સંતોષવા માટે કેવાં મોટાં મોટાં કમઠાણો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રજોત્પત્તિ અટકાવવાનાં સાધનોની હિમાયત કરનારાઓનો એક દાવો એ છે કે એવાં સાધનો વપરાતાં થાય તો કૃત્રિમ ગર્ભપાત થતા અટકશે. એ દાવો પણ ટકી શકતો નથી. મૉ. બ્યૂરો કહે છે: 'ફ્રાન્સમાં આવાં સાધનોનો વાપર છેલ્લાં ૨૫ વરસમાં વધી પડયો તે દરમ્યાન હરામ ગર્ભપાતની સંખ્યા બિલકુલ ઓછી થઈ નથી.' મૉ. બ્યૂરો તો ધારે છે કે આવા ગર્ભ-પાત વધ્યા છે અને તેની સંખ્યાનો આંકડો તે વર્ષે દહાડે પોણાત્રણથી સવાત્રણ લાખ જણાવે છે. એટલુંજ નહિ પણ અગાઉ આવા ગર્ભ-પાતોથી લોકોને જે આઘાત પહોંચતો તે હવે પહોંચતો નથી.

(૨)

મૉ. બ્યૂરો કહે છે કે ગર્ભપાતના પાપમાંથી બાળહત્યા, કુલ

વ્યભિચાર અને સૃષ્ટિક્રમને ઉંધા વાળનારાં પાપો ઉત્પન્ન થાય છે. અવિવાહિત માતાઓને આપવામાં આવતી બધી સગવડો છતાં અને ગર્ભપાત અટકાવવાનાં કૃતિમ સાધનો અને ગર્ભપાત વધી ગયાં છે છતાં બાળહત્યા ઓછી નથી થઇ, પણ વધી ગઇ છે. કહેવાતા 'આબરૂદાર' લોકોમાં આ પાપ પહેલાંના જેટલી ઘૃણા નથી ઉપજાવતું, અને જ્યુરીઓ આવા ગુન્હાઓના કેસોમાં 'બિન ગુન્હેગાર' નોજ ફેંસલો આપે છે.

મૅાં. બ્યૂરોએ બીભત્સ સાહિત્ય કેટલું વધી પડયું છે તે બતાવવા માટે ખાસું એક પ્રકરણ લખ્યું છે. 'બીભત્સ સાહિત્ય' ની વ્યાખ્યા એણે આ પ્રમાણે કરી છેઃ 'સાહિત્ય, નાટક અને ચિત્રો જે મનુષ્યોના માનસિક આનન્દ અને આરામને માટે સામગ્રી પૂરી પાડે છે તે સામગ્રીનો વિષયોત્તેજક અથવા બીભત્સ હેતુથી દુરૂપયોગ.' અને આ સાહિત્યનો ઉપાડ કેટલો બધો છે તે મૅાં. બ્યૂરો આ પ્રમાણે વર્ણવે છેઃ 'દરેક વસ્તુની જ્યાં ત્યાં માંગ છે. એ સાહિત્યના આગેવાનો જે બુદ્ધિથી અને અદ્દ્ભુત વ્યાપારી કુશળતાથી એનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે, એમાં જે ભારે મૂડી રોકવામાં આવી છે, તેથી એનો કેટલો પ્રચાર થઇ રહ્યો છે તે સમજાશે.' આની અસર એટલી જબરદસ્ત અને અપૂર્વ થાય છે કે મનુષ્યનું આખું માનસ જ વિકૃત થઇ જાય છે, અને તેની કલ્પનામાં એક નવી વિષયસૃષ્ટિ ઉભી થાય છે. આ પછી મૅાં. બ્યૂરો મૅાં. રૂઇસેનમાંથી નીચેનો કરૂણાજનક ઉતારો ટાંકે છેઃ

"આ બીભત્સ સાહિત્ય અસંખ્ય માણસો ઉપર પ્રબળ સત્તા ચલાવે છે, અને એ સાહિત્યનો ધાકતો ફેલાવો બતાવે છે કે અસંખ્ય માણસો પોતાના મનમાં વિષયસૃષ્ટિ રચીને ભટકતા ફરે છે. એ તો

પાગલખાનાં બહારના પાગલો. આજના જમાનામાં વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકોના દુરૂપયોગથી મનુષ્યોનાં અંતર એવાં તો સડી ગયાં છે કે દરેક જણુ વર્તમાનનું કર્તવ્ય ભૂલી પોતપોતાની સ્વપ્ન સૃષ્ટિઓમાં ગર્ક થઇને ફર્યા કરે છે."

અને આ ભયંકર પરિણામ શામાંથી ઉપજે છે? કેવળ એકજ મૂળ ભ્રમનું એ પરિણામ છે— એ ભ્રમ એ કે ભોગની ખાતરજ વિષય કર્યા વિના મનુષ્યને ન ચાલે, બલ્કે એના વિના પુરૂષ અથવા સ્ત્રીનો સંપૂર્ણ વિકાસ અસંભવ છે. અને આવું ભૂત એકવાર માણસના મનમાં ગરી ગયું અને એકવાર જેને પોતે પાપ સમજતો તેને પુણ્ય સમજતો થયો કે તુરતજ વિષય વિકારોને ઉત્તેજવાને માટે અને પોતાની વિષય શકિત વધારવાને માટે તે સૂઝે તેટલી તરકીબ કર્યે જાય છે.

મૉ૦ બ્યૂરો આગળ જતાં દાખલા દલીલ ટાંકીને બતાવે છે કે આજે વર્તમાનપત્રો, માસિકો, ચોપાનીઆ, નવલકથા, ચિત્રો અને નાટક સિનેમા આ નીચ વૃત્તિઓને અધિક અધિક પોષી રહ્યાં છે.

પણ અત્યાર સુધી તો અવિવાહિત સ્ત્રી પુરુષોના ભ્રષ્ટાચારની વાત થઇ, મૉ. બ્યૂરો હવે વિવાહિત લોકોમાં કેટલો ભ્રષ્ટાચાર પેઠો છે તે બતાવે છે, તે કહે છે: 'અમીરવર્ગ, મધ્યમવર્ગ અને ખેડૂતોનાં મિથ્યાભિમાન અને લોભથી જ ઘણાંખરાં લગ્નો થાય છે.' વળી કોઇ ફાયદાવાળી નોકરી મેળવવા, બે મિલકતો ભેળી દેવા, અગાઉનો આડો સંબંધ સાધો કરવા માટે અથવા વિવાહ પહેલાં રહેલા ગર્ભના બાળકને કાયદેસર ગણાવવા માટે, અથવા તો ઘડપણમાં અથવા

રોગી દશામાં કોઇ ચાકરી કરનાર મળે એ માટે, અથવા કોકવાર લશ્કરમાં ભરતી થતી વેળા અમુક ટૂકડીમાં જોડાવાનું મળે તે માટે વિવાહ કરવામાં આવે છે. કોકવાર વ્યભિચાર જીવનથી થાકીપાકીને કંઇક અંકુશવાળું વિષયી જીવન ગાળવાના હેતુથી પણ થાય છે.'

મૅા૦ બ્યૂરો દાખલા દલીલ ટાંકીને સિદ્ધ કરે છે કે આ બધાં લગ્નો વ્યભિચાર ઓછો કરવાને બદલે વધારે છે. અને આ અધોગતિ વિષય કર્મ બંધ કરવાને બદલે વિષયકર્મ કરતાં છતાં તેનું પરિણામ અટકાવવાને માટે શોધવામાં આવેલાં કહેવાતાં વૈજ્ઞાનિક અથવા કૃત્રિમ સાધનોને લીધે બહુ વધી પડી છે. ગયા વીશ વર્ષમાં વ્યભિચારમાં થયેલી અતિશય વૃદ્ધિ અને તલાક અને છૂટાછેડાની બમણી થયેલી સંખ્યા વિષેના દુઃખદ ભાગ હું છોડી દઉં છું. અને પુરુષ અને સ્ત્રીને સમાન અધિકાર હોવાના સિદ્ધાન્ત મુજબ સ્ત્રીઓમાં પણ નિરંકુશ વિષયોપભોગ દાખલ થયો છે તેનો માત્ર ઉલ્લેખ જ કરીને હું સંતોષ માનીશ. ગર્ભાધાન અટકાવવાના અને ગર્ભપાત કરવાનાં કૃત્રિમ સાધનો એટલાં તો સંપૂર્ણ થઈ ચૂકયાં છે કે સ્ત્રી પુરુષ બંને નીતિના બંધનથી સાવ મુક્ત થઇને ફરે છે. આ દશામાં લગ્નની પણ હાંસી થાય તેમાં નવાઇ શી ? એક લોકપ્રિય લેખકના પુસ્તકમાંથી મૅા૦ બ્યૂરોએ લીધેલો આ ઉતારો જુઓ. મારા વિચાર પ્રમાણે લગ્ન એ એક અતિશય જંગલી પ્રથા છે. માનવજાત ન્યાય અને બુદ્ધિયુક્ત જીવન તરફ કાંઇક પ્રગતિ કરે તો લગ્ન તરત જ નાબૂદ થાય એ વિષે મને કશી શંકા નથી........પણ પુરૂષો એટલા જડ થઇ ગયા છે અને સ્ત્રીઓ એટલી બ્હીકણ છે કે તેમને હાલ જે કાયદાને તેઓ વશ છે તેના કરતાં વધારે ઉન્નત કાયદાની માગણી કરવાનું સૂઝતું નથી.'

આ સાધનો અને પ્રયોગોના જે સિદ્ધાન્તો અનુસાર એ સાધનો અને પ્રયોગેનો બચાવ કરવામાં આવે છે તેના પરિણામનું ગ્રંથકર્તાએ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યું છે. તે કહે છેઃ 'આ ભ્રષ્ટાચારની પ્રવૃત્તિથી આપણે કોઇ નવા ભાવી તરફ ઘસડાઇ રહ્યા છીએ. અને એ ભાવી તે કયું? એ ભાવીમાં પ્રકાશ અને પ્રગતિ સૌંદર્ય અને અધ્યાત્મ શક્તિની વૃદ્ધિ છે કે અવગતિ અને અંધકાર, બીભત્સતા અને નિમ્ન અતૃપ્ત પાશવતા છે? અગાઉના કોઈ કડવા કાયદા હોય તેની સામે બળવો કરવામાં આવે તો તેનાં પથ્ય પરિણામ માટે ભાવી પ્રજા હમેશાં વડવાઓનો આભાર માને છે. આ ભ્રષ્ટાચાર એવા પ્રકારનો બળવો છે, કે આતો માણસમાં ઉંડે ઉંડે ભરાઇ રહેલા પાશવ વિકારોની પુનઃ જાગ્રતિ છે, અને તે પશુતાની સામે ઘડવામાં આવેલા આવશ્ય અંકુશોને તોડવા માગે છે. આ બળવો એ સમાજની સુરક્ષિતતા અને જીવનનો નાશ કરનારો દુષ્ટ બળવો તો ન હોય?' અને મૉ. બ્યૂરો જબરદસ્ત પ્રમાણ આપીને બતાવે છે કે આ બળવો આ બીજા અનિષ્ટ પ્રકારનો છે, અને તે જીવનનું સત્યાનાશ વાળવા બેઠા છે.

(૩)

વિવાહિત સ્ત્રી પુરૂષો આત્મસંયમથી બની શકે તેટલે અંશે સંતતિને મર્યાદિત રાખવાનો યત્ન કરે એ એક વાત છે, અને જ્યારે તેઓ વિષયભોગ કરતા છતાં વિષયભોગનાં પરિણામ અટકાવનારાં સાધનોદ્વારા સંતતિ નિયમન કરે એ બીજી વાત છે. પહેલી બાબતમાં તો બન્ને પક્ષને દરેક રીતે લાભ જ છે જ્યારે બીજીમાં હાનિ સિવાય કશું પરિણામ આવતું નથી. મૉ. બ્યૂરોએ આંકડા તેમજ નકશા આપી સિદ્ધ કર્યું છે કે, વિષયભોગ ભોગવતા છતાં વિષયભોગનાં

સ્વાભાવિક પરિણામ અટકાવનારાં સાધનોના વાપરથી કેવળ પારીસમાંજ નહિ પણ આખા ફ્રાન્સમાં મૃત્યુના કરતાં જન્મનું પ્રમાણ અતિશય ઘટી ગયું છે. ફ્રાન્સના ૮૭ પ્રાંતોમાંથી ૬૮ પ્રાંતમાં જન્મનું પ્રમાણ મૃત્યુના પ્રમાણ કરતાં ઓછું છે. લૉટ નામના પ્રાંતમાં સો જન્મે ૧૬૨ મરણ નોંધાયાં હતાં. બીજા ટાર્ન-એટ-ગારોં નામના પ્રાંતમાં સો જન્મે ૧૫૬ મૃત્યુ નોંધાયાં હતાં. ૧૯ પ્રાંત એવા છે કે જ્યાં મૃત્યુના પ્રમાણ કરતાં જન્મનું પ્રમાણ વધારે છે. છતાં બંને વચ્ચે તફાવત તો ઘણાખરા પ્રાંતોમાં નજીવો જ છે. માત્ર દસ પ્રાંતમાં કંઇક કહેવા જોગ તફાવત કહી શકાય. મૉ. બ્યૂરો બતાવે છે વસ્તીનો દિનપ્રતિદિન થતો આ નાશ-જેને એ આપઘાત કહે છે-હજુ ચાલુજ છે. મૉ. બ્યૂરો આ પછી દરેક પ્રાંતની સ્થિતિ વિગતવાર તપાસે છે અને સને ૧૯૧૪ માં નોર્મન્ડી વિષે લખેલો મૉ. જીડનો નીચેનો ફકરો ટાંકે છે:

"નોર્મન્ડી પ્રાંતમાં છેલ્લાં પચાસ વરસમાં ત્રણ લાખની વસ્તી ઓછી થઈ છે. દર વીસ વીસ વર્ષે એક જીલ્લા જેટલી વસ્તી ઓછી થાય છે અને આ પ્રાંતમાં પાંચ જીલ્લા છે એટલે સો વરસમાં એ પ્રાંતનાં લીલાંછમ બીડોમાં એક પણ ફ્રેંન્ચમૅન જોવા નહિ મળે. હું ફ્રેંન્ચમૅન લખું છું કારણ તેમની જગાએ બીજા તો કોઇક આવેલા હશે જ. ન આવે તો જુલમ જ કહેવાયને? લોખંડની ખાણોમાં આજે જર્મન મજૂરો કામ કરે છે. અને આ કિનારા ઉપર પહેલીવાર ચીના મજૂરોની પહેલી ટુકડી ગઇ કાલે જ ઉતરી."

મૉ. બ્યૂરો આ ફકરા ઉપર ટીકા કરતાં કહે છે: "હજી બીજા કેટલાયે પ્રાંતોની આ દશા છે."

વસ્તીમાં થતા જતા આ ઘટાડાને લીધે પ્રજાની લડાયક શક્તિ પણ ઘટી જાય એ વિષે કશી શંકા છે? મૉ. બ્યુરો તો માને છે કે ફ્રાન્સમાંથી પરદેશ જતા લોકોની સંખ્યા પણ ઓછી થઈ છે તેનું પણ એક જ કારણ છે. ફ્રાન્સની રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધિ, વ્યાપારવૃદ્ધિ અને ભાષા તથા સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિ પણ આજ કારણે અટકી છે એમ તે દાખલા દલીલથી બતાવે છે, અને પ્રશ્ન પૂછે છે.

"શું ત્યારે પ્રાચીન સંયમની ભાવનાનો ત્યાગ કરનારી ફ્રેન્ચ પ્રજાએ વધારે સુખ, સમૃદ્ધિ, આરોગ્ય અને સંસ્કૃતિ સાધી છે કે? અને ઉત્તર તે આ પ્રમાણે આપે છે;

આરોગ્યની વૃદ્ધિ વિષે તો બે બોલજ પૂરતા જ થશે. બધી વાતોનો આપણે ઠંડે ચિત્તે જવાબ આપીએ, પણ વિષયભોગ ઉપરનો અંકુશ ગયો કે માણસનું શરીર વધવા માંડશે અને આરોગ્ય સુધરવા માંડશે એમ જે કહેવામાં આવે છે તેને તો જવાબ આપવા જેટલું વજન આપવું મુશ્કેલ છે. દરેક બાજુથી જુવાન સ્ત્રી-પુરૂષોનું બળ ઘટી ગયાની બૂમો સાંભળવામાં આવે છે. લડાઇ શરૂ થઇ તે પહેલાં લશ્કરી અમલદારોને વખતોવખત લડાઇમાં દાખલ થનારાઓની શારીરિક લાયકાતનું ધોરણ ઉતારતા જવું પડયું હતું અને આખી પ્રજાની સહનશક્તિ અતિશય ઓછી થઇ ગઇ છે એમ સૌ સ્વીકારે છે. કેવળ નીતિ શિથિલ થવાને લીધે જ આ પરિણામ આવ્યાં છે એમ કહેવું અલબત વ્યાજબી નથી પણ નશાબાજી, રહેવાનાં અસ્વચ્છ ઘરો વગેરે કારણો સાથે અનીતિનું કારણ પણ સમાન હિસ્સો લે છે. અને જો આપણે બારીકીથી જોશું તો જણાશે કે આ બીજી બલાઓ એ ભ્રષ્ટા-

ચારની મા જણી બહેનો જ. ગુહ્ય અંગનાં દરદો અતિશય વધવાને લીધે સાર્વજનિક આરોગ્યને અતિશય હાનિ થઇ છે."

હાલના કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓ એવો દાવો કરે છે કે જે સમાજ જન્મના પ્રમાણની મર્યાદા જાળવે છે તે સમાજની સમૃદ્ધિ નિયમનના પ્રમાણમાં વધે છે. મૉ. બ્યૂરો આ વસ્તુ સ્વીકારવાની સાફ ના પાડે છે. અને પોતાના પક્ષની પુષ્ટિમાં જર્મનીનું વધતું જતું જન્મ પ્રમાણ અને તેની સાથે સાથે વધતી જતી સમૃદ્ધિ તેમજ ફ્રાન્સનું ઘટતું જતું જન્મ પ્રમાણ અને તેની સાથે સાથે ઘટતી જતી સમૃદ્ધિ એ બેની તુલના કરી બતાવે છે. વળી તે એમ પણ કહે છે કે જર્મન વ્યાપારમાં થએલી અસાધારણ વૃદ્ધિ બીજા દેશોના કરતાં જર્મન મજૂરોના વધારે ભોગે થઇ છે એમ પણ નથી. મૉ. રૅાસઑાલનું પ્રમાણ ટાંકીને તે કહે છે; 'જર્મનીમાં જ્યારે માત્ર ૪ કરોડ ૧૦ લાખની વસ્તી હતી ત્યારે ભૂખમરો હતો પણ તે વસ્તી વધીને ૬ કરોડ ૮૦ લાખ થઈ ત્યારથી પ્રજા વધારે ને વધારે આબાદ થતી ગઇ છે' આ પ્રમાણે ટાંકી ને મૉ. બ્યૂરો ઉમેરે છે: 'આ લોકો કોઇ પણ રીતે જોગી વેરાગી થઇ બેઠા નથી છતાં દર વર્ષે તેઓ સેવિંગ્સ બેંકમાં પુષ્કળ રકમો જમા કર્યે જાય છે. સને ૧૮૯૫માં આ રકમ ૮ અબજ ફ્રેંક હતી. ૧૯૧૧માં તે વધીને ૨૨ અબજ થઇ.'

'ધંધાજ્ઞાનમાં જર્મનીએ કરેલી પ્રગતિનું વર્ણન કરી મૉ. બ્યૂરો જર્મનોની સામાન્ય સંસ્કૃતિ વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે તે જાણવા જેવું છે:

"સમાજશાસ્ત્રના ઉંડાણમાં ઉતર્યા વિના એટલું તો શંકા વિના કહી શકાય કે આટલી પ્રગતિ સુધરેલા મજૂરો, વધારે કેળવાયેલા

ફાયરમેન અને સંપૂર્ણ તાલીમવાળા ઇજનેરો ન મળ્યા હોત તો ન જ થઇ શકત........ઉદ્યોગશાળાઓ ત્રણ પ્રકારની છે. વ્યવસાય શિક્ષણની ૫૦૦ શાળા જેમાં ૭૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે; આના કરતાં પણ વધારે વણાટ વગેરે ધંધાની શાળા છે, જેમાંની ઘણીમાં ૧૦૦૦ થી ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ છે; અને આ ઉપરાંત ઉચ્ચ પ્રતિનું શિક્ષણ આપનારાં વિદ્યાલયો—જેમાં ૧૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે, અને તેઓ વિદ્યાપીઠોની જેમ દાક્તર—પંડિત—ની સ્પૃહણીય ઉપાધિ આપે છે... ...૩૬૫ વ્યાપારી શાળામાં ૩૧,૦૦૦થી વધારે વિદ્યાર્થીઓ જાય છે અને બીજી અસંખ્ય શાળાઓમાં ખેતીશિક્ષણના વર્ગ રાખ્યા છે તેમાં ૯૦,૦૦૦થી વધારે વિદ્યાર્થીઓ શીખે છે. આમ ધન ઉત્પન્ન કરનારા અનેક ધંધા શીખનારા ચાર લાખ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા શી વિસાતમાં છે ? અને આપણા ખેડૂત વર્ગની વસ્તીમાંથી ૧૦ લાખ જણા ભણવા જઈ શકે એવા છે છતાં આપણે ત્યાં ખેતીની ખાસ શાળાઓમાં જનારા ૩૨૨૫ વિદ્યાર્થીઓ જ કેમ હશે ?"

જર્મનીમાં થએલી આ અસાધારણ પ્રગતિ કેવળ જન્મનું પ્રમાણ મોટું હોવાને લીધેજ નથી થઈ, એમ તો મૉ. બ્યૂરો કબૂલ કરે છે જ. પણ તે સાચું કહે છે કે બીજી બધી વસ્તુઓ અનુકૂળ હોય તો જન્મનું વધુ પ્રમાણ એ રાષ્ટ્રીય પ્રગતિને એક આવશ્યક શરત થઇ પડે છે. હા, તેઓ એટલું સિદ્ધ કરવા માગે છે ખરા કે વધતું જતું જન્મનું પ્રમાણ સમૃદ્ધિ અને નૈતિક પ્રગતિની વૃદ્ધિને પ્રતિકૂળ નથી. હિંદુસ્તાનમાં આપણી સ્થિતિ જન્મ પ્રમાણની બાબતમાં ફ્રાન્સના જેવી નથી, છતાં એટલું તો કહેવું જોઇએ કે જર્મનીની જેમ આપણે ત્યાં જન્મનું પ્રમાણ વધારે છે તે કંઇ રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના

હકમાં નથી. પણ મૉં. બ્યૂરોએ આપેલા દાખલાઓ અને અનુમાનોની દૃષ્ટિએ હિંદી સ્થિતિનો આપણે આગળ એક પ્રકરણમાં વિચાર કરવો છે તેથી તેની ચર્ચા અહીં નહિ કરીએ. હજી આગળ જઇને જર્મની અને ફ્રાન્સની સ્થિતિ મૉં બ્યૂરો સરખાવે છે. યૂરોપના દેશોમાં રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિમાં ફ્રાન્સનો નંબર ચોથો છે અને તે યે ત્રીજાથી બહુ ઉતરતો છે, એ આપણને ખબર નથી શું? ફ્રાન્સને પોતાની મૂડીમાંથી ૨૫ અબજ ફ્રેંકની આવક છે જ્યારે જર્મનીને ૫૦ અબજની છે. ફ્રાન્સની જમીનનો કસ ૧૮૭૯ થી ૧૯૧૪ સુધીમાં ૪૦ અબજ ફ્રેંક જેટલી તેની કિંમત છે. પ્રાંતના પ્રાંતો ખેતી કરનાર માણસો વિના વેરાન પડયા છે અને કેટલાએ જીલ્લા એવા છે કે જયાં બુઢ્ઢા માણસો સિવાય કોઇ જોવાજ મળતું નથી...... ભ્રષ્ટાચાર અને પ્રયત્નપૂર્વક કેળવવામાં આવતું વંધ્યત્વ પ્રજાની સામાન્ય શકિતને ઘટાડે નહિ તો બીજું થાયજ શું? પરિણામે સમાજમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ઘરડિયાંઓ જ નજરે પડે છે. ફ્રાન્સમાં એક હજારની વસ્તીમાં ૧૭૦ બાળકો અને યુવાનો છો જ્યારે જર્મનીમાં ૨૨૦ અને ઇંગ્લાંડમાં ૨૧૦......છે એટલે વૃદ્ધોનું પ્રમાણ હોવું જોઇએ તે કરતાં ઘણું વધારે છે અને અનીતિ જમાતે ઇચ્છાપૂર્વક ઉત્પન્ન કરેલા વંધ્યત્વને લીધે અકાળે ડાચાં બેસી ગયેલા અને પળિયાં આવેલા એવા યુવાનો અધઃપતિત પ્રજાની દુર્દશામાં ભાગ લે છે."

(૪)

ભ્રષ્ટાચારના અનેક પ્રકારોથી વ્યક્તિ, કુટુંબ અને સમાજને પારાવાર હાનિ થાય છે એમ જણાવી ગ્રંથકર્તા માનવશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ

એક અગત્યની વાત રજુ કરે છે. મનુષ્ય ભલેને માને કે મારૂં અમુક કૃત્ય સ્વતંત્ર છે. એથી સમાજને કશી હાનિ નથી, પણ કુદરતનો નિયમજ એવો છે કે અતિશય ગુપ્તમાં ગુપ્ત અને અંગતમાં અંગત કૃત્યનો પડઘો દૂરદૂર સુધી પહોંચે છે. પોતાના કૃત્યને પાપ માનનાર છતાં સમાજને તેની સાથે કશી લેવાદેવા નથી એવો આગ્રહ રાખનાર માણસ પાપમાં એવો તો રીઢો થતો જાય છે કે પોતાના કૃત્યને તે પાપ માનતો અટકે છે, અને પછી તેના પાપનો પ્રચાર કરે છે. પાપ ગુપ્ત રહેતું નથી, પણ વમળનાં મોજાંની જેમ પાપનો પથરો આખા સમાજને વિષે પોતાનાં મોજાં ફેલાવે છે. એટલે કહેવાતું ગુપ્ત પાપકૃત્ય પણ સમાજને પારાવાર હાનિ પહોંચાડનારૂં થઇ પડે છે.

ત્યારે આનો ઉપાય? કાયદો કરીને નજ થઇ શકે એમ ગ્રંથકર્તા સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. **આત્મસંયમ જ એક ઉપાય છે** એમ કહીને તે કુંવારાને માટે સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યને વિષે લોકમત કેળવવાની પરમ આવશ્યકતા, અને પોતાની વિષયેચ્છા જેઓ દાબી ન શકતા હોય તેમને માટે વિવાહમાં જોડાવાની આવશ્યકતા, તથા વિવાહ કરી અતિશય સંયમથી વિવાહિત જીવન ગાળવાની આવશ્યકતા ઉપર વિસ્તીર્ણ વિવેચન કરે છે.

પણ કેટલાક કહે છે.' 'બ્રહ્મચર્ય એ પુરુષસ્ત્રીના આરોગ્યને હાનિ પહોંચાડનારૂં છે, અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના ઉપર હુમલો છે.' ગ્રંથકર્તા આ દલીલના ચૂરેચૂરા કરે છે. વિષયેચ્છા એ આહાર અને નિદ્રા જેવી વસ્તુ નથી, કે જેના વિના માણસને ન ચાલી શકે. માણસ આહાર ન કરે તો માંદો પડે, ઉંઘે નહિ તોયે માંદો પડે, શૌચ રોકી રાખે તો અનેક રોગોને નોતરે; પણ વિષયેચ્છાને તે સુખે રોકી શકે છે એ ઇચ્છા

રોકવાની શક્તિ જ ઈશ્વરે તેને બક્ષેલી છે. વિષયેચ્છા સ્વાભાવિક થઈ પડી કહેવાય છે તેનું કારણ તો આજકાલની અનેક ઉત્તેજક વસ્તુઓ છે જેથી એ ઇચ્છા યુવાનો અને યુવતીઓમાં ઉમરે પહોંચ્યા પહેલાં કૃતિમ રીત્યે જાગ્રત થાય છે. પણ ગ્રંથકર્તાએ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરીને ન બેસી રહેતાં અનેક મોટા મોટા દાક્તરોનાં જબરદસ્ત પ્રમાણ ટાંકીને સિદ્ધ કર્યું છે કે આત્મનિગ્રહથી સ્વાસ્થ્યને હાનિ નથી થતી, એટલુંજ નહિ પણ તે સ્વાસ્થ્યનું એકજ અમોઘ સાધન છે.

લંડનની રોયલ કોલેજના એક અધ્યાપક સર લાયોનલ બીલનો એવો અભિપ્રાય છે કે શ્રેષ્ટ પુરુષોના જીવનમાંથી એજ વસ્તુ શીખવાની મળે છે કે વિષયેચ્છા જેવી દુર્દમ ઇચ્છા સંકલ્પબળે કરીને વશ કરી શકાય છે. જ્યારે સંકલ્પબળે કરીને તે રોકવામાં આવે છે ત્યારે તેનાં પરિણામ શુભ જ આવે છે: પણ બ્રહ્મચર્ય એટલે મનનું બ્રહ્મચર્ય, વિચારનું બ્રહ્મચર્ય એ મોટી વાત છે.

રિબિંગ કહે છે કે ૨૫, ૩૦ અને તેના કરતાં પણ વધારે વયના ઘણાએ યુવકોને હું જાણું છું જેમણે વિવાહ થતાં સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું છે. એવા માણસો ઘણા છે, પણ તે પોતાને વિષે દાંડી પીટતા નથી. અનેક વિદ્યાર્થીઓએ તો મારી આગળ ફરિયાદ કરી છે કે વિષયેચ્છાને વશ કરવી સુસાધ્ય છે એ વિષે જેટલો ભાર મૂકવો જોઇએ તેટલો મેં નથી મૂકયો.

લગ્ન પહેલાં બ્રહ્મચર્ય શકય છે અને આવશ્યક છે એમ દા. એક્ટન કહે છે, અને ઈંગ્લંડનો રાજવૈદ્ય પેગેટ કહે છે કે બ્રહ્મચર્યથી જેમ આત્માને હાનિ નથી થતી તેમ શરીરને પણ નથી થતી. સંયમના જેવો સદાચારનો એકે નિયમ નથી.

બીજો એક દાકટર કહે છે: બ્રહ્મચર્યમાં ક્યાંયે હાનિ રહેલી છે એ વિચાર જ કેટલો ભ્રમ ભરેલો છે. એ ભ્રમને તોડવાને માટે જેટલો પ્રયત્ન થાય તેટલો ઓછો, કારણ કેટલાંક મા બાપો પણ એવું માનતાં લાગે છે. બ્રહ્મચર્ય તો યુવાનોના શરીર, ચિત્ત અને આત્માનું કવચ છે.

સર એંડ્રુ કલાર્ક કહે છે: સંયમથી શક્તિ વધે છે, જ્ઞાનચક્ષુ તેજ થાય છે સ્વેચ્છાચાર મનને નબળું પાડે છે, પ્રમાદને પોષે છે, અધઃપાતનો રસ્તો મોકળો કરે છે, અને પેઢી દર પેઢી સુધી રોગનો વારસો ફેલાવે છે.

'પ્રેમનું શારીરશાસ્ત્ર' નામના એક પુસ્તકમાં એક દાક્તર લખે છે: બ્રહ્મચર્યથી કોઇ રોગ થયાનો એકપણ દાખલો મને કોઈ બતાવે તો ખરો!

બર્નનો માનસરોગ શાસ્ત્રનો અધ્યાપક દા. ડુબોય આગ્રહપૂર્વક લખે છે: માનસિક રોગોવાળા ઘણાખરા વિષયી જીવન ગાળનારાઓ જ છે એમ જણાયું છે.

પ્રો. ફોર્નિયર કહે છે કે બ્રહ્મચર્યથી આરોગ્યને હાનિ થાય છે એમ કહેનારાએ શરમાવું જોઇએ. દાક્તર તરીકે હું પણ કહું છું કે એ વાતમાં રજ માત્ર વજુદ નથી. વળી ૨૧ વર્ષની ઉમર પહેલાં વિષયશક્તિ આવતી જ નથી, વિષયેચ્છા પણ નજ જાગૃત થવી જોઇએ—જો કૃત્રિમ ઉત્તેજન ન થતું હોય તો, અકાળ વિષયેચ્છા એ અધૂરી અને ઉંધી તાલીમનું પરિણામ છે.

આટલાં પ્રમાણ ઉપરાંત ગ્રંથકર્તા સને ૧૯૦૨ માં મળેલી જગતના મોટ મોટા દાક્તરો અને ભડ રોગ ચિકિત્સકોની કોંગ્રેસનો

એક ઠરાવ ટાંકે છે; યુવાનોને શીખવવું જોઇએ કે બ્રહ્મચર્ય અને સંયમ હાનિકર્તા નથી, એટલુંજ નહિ પણ વૈદક અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પરમ આવશ્યક છે.

ગ્રંથકર્તા આખા વિષયનો આ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરે છે: આમ આખો કેસ પૂરેપૂરો સાંભળીને સમાજ શાસ્ત્રીઓ અને નીતિશાસ્ત્રીઓએ પોકારી પોકારીને પોતાનો ચુકાદો જાહેર કર્યો છે કે વિષયેચ્છા એ આહાર નિદ્રા જેવી વસ્તુ નથી કે જેની અમુક પ્રમાણમાં તૃપ્તિ થવી જ જોઇએ. કેટલાક અસાધારણ દાખલાઓ બાદ કરતાં, ભારે કઠિનતા કે દુ:ખ વિના સ્ત્રી પુરુષને બ્રહ્મચર્ય પાળવું સુલભ છે. સામાન્ય બાંધાના માણસને બ્રહ્મચર્ય અને આત્મનિગ્રહથી કશો જ રોગ થવાની ધાસ્તી નથી, અને ઘણાખરા ભયંકર રોગની ઉત્પત્તિ સ્વચ્છંદમાંથી જ છે. કુદરતે સ્વાભાવિક સ્ખલન અને રજોદર્શન દ્વારા વધારે પડતી પુષ્ટિનો માર્ગ પણ કરી જ રાખેલો છે.

સંસારમાં બ્રહ્મચારીઓ જોશું તો તેઓ બીજા કોઇના કરતાં ચારિત્રમાં ઓછા બળવાન, સંકલ્પબળમાં ઓછા સમર્થ અને શરીર બળમાં જરાયે ઉતરતા નથી, લગ્ન પછી વિવાહિત જીવનની જવાબદારી પણ તેઓ બીજા કરતાં ઓછી નથી અદા કરી શકતા. આમ જે વૃત્તિ સહજ રોકી શકાય છે તેની તૃપ્તિ નથી આવશ્યક કે નથી સ્વાભાવિક. ઉમરે આવેલા યુવાનને તો પોતાના બળનો જેટલો સંગ્રહ થાય તેટલો સારો. તેનામાં એ ઉમરે રોગને રોકવાની ઓછી શક્તિ હોય છે, મરણનું પ્રમાણ પણ એ ઉમરે વધારે હોય છે. એ વિકાસ કાળમાં કુદરતને પણ યુવાનનું શરીર અને મન ઘડતાં મહેનત પડે છે. એ કારણ સમયમાં બધીજ અતિશયતા ખોટી, પણ ખાસ કરીને વિષયેચ્છાની અકાળે ઉત્તેજના તો હાનિકારક જ છે.

(૫)

બ્રહ્મચર્યથી શરીરને લાભ થાય છે તે ગણાવી, ગ્રંથકર્તા તેનાથી નીતિ અને બુદ્ધિને થતા લાભ હવે ગણાવે છે. એક મોટા વિદ્વાનના શબ્દોમાં તે કહે છે: 'બ્રહ્મચર્યનો તાત્કાલિક લાભ યુવાનો વધારે જોઈ શકશે. સ્મૃતિ સ્થિર અને સંગ્રાહક બને છે, બુદ્ધિ તેજસ્વી અને ફલવતી બને છે, સંકલ્પશક્તિ બળવાન બને છે, અને તેના ચારિત્રમાં જ એવો રણકાર આવી જાય છે જે સ્વેચ્છાચારીના સ્વપ્નામાંયે ન હોય. એની દ્રષ્ટિજ એવી પલટાઇ જાય છે કે તેને પોતાની આસપાસની વસ્તુ માત્રમાં સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની લીલા જ લીલા દેખાય છે.' ગ્રંથ-કર્તા પોતે કહે છે: 'બ્રહ્મચારી યુવકના આનંદ, ઉલ્લાસ, પ્રસન્નતાયુક્ત આત્મશ્રદ્ધા કયાં અને વિષયદાસની અશાંતિ અને ઉન્માદ કયાં? કયાં બ્રહ્મચારીનું સુદૃઢ નીરોગી શરીર અને કયાં સ્વેચ્છાચારીનું સડેલું, રોગધામ શરીર!'

આટલું કહ્યા પછી ગ્રંથકર્તા 'સ્વતંત્રતા'ની દલીલને હાથમાં લે છે. માણસ પોતાના શરીરની સાથે ગમે તેમ કરે, તેના ઉપર અંકુશ શા સારૂ હોય? ગ્રંથકર્તા કહે છે કે વિષય ભોગવાની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ હોવો એ સમાજશાસ્ત્ર અને માનવશાસ્ત્ર બંને પ્રમાણે આવશ્યક છે.

સમાજશાસ્ત્ર દ્રષ્ટિએ તે આમ રજુ કરે છે: સમાજ જીવન જ એવી અખંડ–સજીવ વસ્તુ છે કે જેમાં સ્વતંત્ર અને વ્યક્તિગત કહેવાય એવી એકે પ્રવૃત્તિ નથી. ગમે તે કાર્ય કરીએ તેનો પડઘો અજાણી અને અકલ્પ્ય દિશાઓમાં ફેલાય છે. મનુષ્યના મનુષ્યત્વમાં જ તેનું

સામાજિક હોવાપણું રહેલું છે. એકે ક્ષેત્ર એવું નથી–ધર્મ, રાજ્ય, સમાજ, અર્થ–જેમાં વ્યક્તિના કાર્યનો સમષ્ટિની સાથે સંબંધ નહોય. અને એ સંબંધ એવો તો અનિવાર્ય છે કે સમાજશાસ્ત્ર બિચારો વિમાસણમાં પડે છે કે વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય પ્રતિપાદન કરતાં મારે સંકુચિત હોવાનું જોખમ તો ન વ્હોરી લેવું પડે? જો માણસને અમુક સંજોગોમાં રસ્તા ઉપર થૂકવાની છૂટ ન હોય તો તેને તેના વીર્યને જ્યાં ત્યાં વાપરવાની શી રીતે છૂટ હોઈ શકે? એ કાર્ય જેટલું મહત્વનું છે તેટલી જ સમષ્ટિના ઉપર એની વધારે અસર પડે છે. એક યુવક અને યુવતી ભલે ને એમ માને કે એક ઓરડામાં ભરાઈને તેઓ જે કૃત્ય કરે તેની સાથે જગતને કશો સંબંધ નથી. એમ માનવું એ શુદ્ધ નાદાની છે. દેશ દેશ, પ્રજા પ્રજાને માનવતાનું અખંડ તત્વ એવી રીતે બાંધી લે છે કે ગમે તેટલું ગુપ્ત કાર્ય ગમે તેવી અભેદ્ય દીવાલોને ભેદીને અને ગમે તેવી વિશાળ સીમાઓને ઓળંગીને બહાર નીકળશે. ગર્ભાધાન અટકાવવાનો, અને વિષયભોગને ખાતર જ પોતાના વીર્યનો ઉપયોગ કરવાનો હક પ્રતિપાદન કરનાર યુવાન ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ સમાજમાં અવ્યવસ્થા અને કુસંપનાં બીજ વેરે છે. મનુષ્ય પોતાના કૃત્યની જવાબદારીમાંથી ખસી નહિ જાય એ વાત ઉપર જ આખું સમાજનું મંડાણ મંડાયલું છે. તે માણસ પોતાની જવાબદારીમાંથી નીકળી જઇને સમાજની વ્યવસ્થાને છિન્નભિન્ન કરે છે, અને સમાજનો ચોર બને છે.'

માનસશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિ તે આમ રજુ કરે છે: સ્વાતંત્ર્ય દેખીતું તો આરામરૂપ લાગે છે, વસ્તુતઃ એ મોટો બોજો છે. અને એના બોજા હોવામાં જ એની ખૂબી રહેલી છે. એ બાંધે છે, અને ફરજ

પાડે છે. વ્યક્તિને સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા થાય છે, તેને પોતાપણું પ્રગટ કરવાની ધગશ છુટે છે. એ દેખાય છે તો સ્હેલું પણ તે પ્રયત્ન કરવા માંડે છે કે તેને જણાય છે કે કામ કેટલું અટપટું છે. આપણું નીતિજીવન એક અને અખંડ છે એ વાત સાચી પણ આપણામાં જ્યાં પરસ્પર વિરોધી અનેક ઇચ્છાઓ, વિકારો, પડેલા છે ત્યાં તે અખંડિતતા શા કામની? ભાઈ, તું ભલે કહેતો હોય કે તારે તારૂં પોતાપણું પ્રગટ કરવું છે, પણ હું તને પૂછું છું તારે તારી દૈવી સંપત્તિને પ્રગટ કરવી છે કે આસુર સંપત્તિને? પણ તું કદાચ જવાબ દેશે કે મારે બેમાંથી એકે નથી પ્રગટ કરવી , મારે તો મારી અખંડ સંપત્તિને પ્રગટ કરવી છે. વારૂ તો એ પણ જોજે એ અખંડિતના, એ સંવાદ પ્રગટ કરવાને તારે કોઇક પસંદગી તેઃ કરવીજ પડશે એ સંવાદ પણ સ્હેલાઈથી નથી લાધતો. શરીરને જેટલું મારશો તેટલો આભા વધશે ઇશુએ કહ્યું હતું; 'ઘઉંના કણનો જમીનમાં નાશ ન થાય ત્યાં સુધી તેમાંથી ફણગો ફુટવાનો સંભવ નથી;

આ સંબંધમાં ગ્રંથકર્તા એક લેખકનો ઉતારો આપે છે; પુરુષાર્થ બતાવવો છે! પુરુષાર્થનો હક્ક સિદ્ધ કરવો છે! એ હક્ક નથી, ફરજ છે. ખરી સ્વતંત્રતા એટલે ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ હોય તો તેમાં કાંઈ મૂખાઇ હાંકવાની જરૂર નથી, તે તો વિકારની ગુલામી છે. ખરી સ્વતંત્રતા જોઇએ, ખરા જીતાત્મા બનવું હોય તો વિકારો સાથે અનંત લડાઇ લડવી જોઇશે અને આ ઉપરાંત સાચા કેળવણીકારો, ધર્મોપદેશકોએ પણ શુ કહ્યું છે, તે જુઓઃ બ્રહ્મચર્યમાં સ્વાસ્થ્ય છે, અસંયમમાં અનેક રિપુઓને નોતરવાપણું રહેલું છે. બ્રહ્મચર્યમાં પહેલીવાર ભંગ કરનાર યુવાન ભલે સમજે કે તે ઘડીકની

ગમ્મત કરી લે છે, પણ તે તો ચેતનની બાજી ખેલે છે. એ ચેતનનો એક વાર નાશ કર્યો પછી ફરી ફરીને તેની ઇચ્છા પ્રગટે છે, અને તે જીતાત્મા મટીને કામદાસ બને છે. અનેક ખીલતાં જીવનો આમ એકવાર અજાણ્યે બ્રહ્મચર્ય ભંગ કર્યાથી ધુળ મળ્યાં છે.

એક શારીરશાસ્ત્રાનો મહાઅધ્યાપક કહે છે: 'ઉગની વિષયેચ્છાની અનીતિભરી તૃપ્તિ અજાતિ હોવા ઉપરાંત શરીરને માટે બહુ હાનિકારક છે. એને વશ થયા કે તે સવાર થઇ બેસે છે, અને એક પછી એક તૃપ્તિ થતી જાય છે કે તેની ટેવ ઘર ઘાલે છે.'

આ ઉતારાઓને અંતે ગ્રંથકર્તા આખી દલીલને નીચેના ઉતારાથી સમેટી લે છે: 'વિષયેચ્છા એવી છે કે બુદ્ધિ અને સંકલ્પ શક્તિ બંનેના અંકુશ ને એ આધીન છે. વિષયેચ્છા એ વિષયેચ્છ જ છે, પણ વિષયની હાજત તો નથીજ, કારણ એ હાજત એવી નથી કે તે સંતોષાય નહિ, તો જીવન ન ચાલે. એ હાજત છે જ નહિ, છતાં ઘણા લોકો એમ માને છે કે એ છે, અને પછી વિષયભોગને આવશ્યક ગણે છે. એ કૃત્યમાં કાંઈ કુદરતી કાયદાને વશ થવાપણું નથી, એ તો શુદ્ધ સ્વેચ્છાથી થતું જ કૃત્ય છે જેની પાછળ સંકલ્પ રહેલો છે, વિચાર રહેલો છે, બુદ્ધિ રહેલી છે, અને જેટલો સંયમ એનો કરવો હોય તેટલો સ્વેચ્છાએ થઇ શકે છે.'

(૬)

બ્રહ્મચર્ય અને સંયમનો મહિમા ગ્રંથકર્તાએ બતાવ્યો. હવે એ અવિવાહિત કાળનું બ્રહ્મચર્યજ નહિ, પણ **આ જીવન બ્રહ્મચર્ય** કેટલું શકય છે અને કેટલું મહત્વનું છે તેની એક પ્રકરણમાં ચર્ચા કરે છે. આ રહ્યું એનું વિધાન:

વિષયદાસત્વમાંથી મુક્તિ આપનારા આ જીવન બ્રહ્મચર્ય પાળનારા વીરોમાં એવાં યુવક યુવતીઓ પડયાં છે કે જેઓ કોઇ જીવનકાર્યનો નિશ્ચય કરી લઈ તેને વરે છે, અને બીજું લગ્ન કરવાની ના પાડે છે, કોઇએ પોતાના માતપિતાની સેવા એ કર્તવ્ય માન્યું હોય છે, તો કોઇએ પોતાનાં નમાયાં ભાઇ ભાંડુઓનાં માતપિતાનું સ્થાન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે. કોઇ કળા અને વિજ્ઞાનને પોતાનું જીવન અર્પણ કરીને બેઠો હોય છે તો કોઇ પીડિત અને રોગીઓની સેવાને અથવા શિક્ષણ કાર્યને વરેલો હોય છે. આ નિશ્ચયના પાલનમાં કોઇને પોતાના વિકારોની સાથે ભારે યુદ્ધ ખેડવાં પડયાં હોય છે તો કોઇનો રસ્તો પરમાત્માએ સાફ રાખ્યો હોય છે. ગમે તેમ હોય સૌ પોતપોતાના મન સાથે અથવા ઇશ્વરની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી લે છે કે જે ધ્યેયને વર્યા તે વર્યા, બીજા લગ્નનો વિચાર કરવો એ વ્યભિચાર છે. માઇકેલ એન્જેલોને કોઇએ વિવાહ કરવાની સૂચના કરી, ત્યારે તેણે કહેલું: ચિત્રકળા મારી એવી સહચરી, છે કે તે કોઇ સપત્ની સાંખી નથી શકિત.'

ગ્રંથકર્તાના આ અભિપ્રાયને હું વિવિધ વિવિધ વ્યવસાયવાળા યુરોપિયન મિત્રોના અનુભવથી અનુમોદન આપી શકું છું—એવા ઘણાયે મિત્રો આ જીવન બ્રહ્મચર્ય પાળનારા જોયા છે. માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ બાળક જન્મ્યું ત્યારથી આપણે તેના વિવાહની વાતો કરીએ છીએ. માબાપને પોતાનાં બાળકોને પરણેલાં અને પૈસેટકે સુખી થયેલાં જોયા સિવાય બીજો કશો વિચાર કે મનોરથ નથી હોતો. આમાંની પહેલી વસ્તુથી મન અને શરીર અકાળે ક્ષીણ થઇ જાય છે, અને બીજી વસ્તુથી આળસને ઉત્તેજન મળે છે અને

માણસ બીજાના શ્રમ ઉપર જીવનારો આઇતારામ બની જાય છે. બ્રહ્મચર્ય અને નિર્ધનતાનું વ્રત લેવું તો અતિશય વસમી વસ્તુ છે એમ આપણે કહીએ છીએ. તેમાં અસાધારણતા આરોપીએ છીએ, મહાત્માઓ અને યોગીઓ જ તે સાધી શકે એમ કહીએ છીએ, અને એ બંને તો વિરલ છે એમ કહીને સંતોષ માનીએ છીએ, પણ આપણને ભાન નથી હોતું કે સાચુ મહાત્માપણું અને યોગ જે સમાજનું તળીઉં આવી ગયેલું છે તે સમાજમાં હોઇ શકે જ નહિ. પેલા સસલા અને કાચબાની સરતની જેમ દુરાચાર અને સદાચારની સરત ચાલી રહી છે. દુરાચાર સસલાંની જેમ લાંબી ફલાંગ મારે છે, સદાચાર કાચબાની જેમ ધીમે પણ અચૂક પગલે ચાલે છે, એ ન્યાયે પશ્ચિમનો વ્યભિચાર આપણી પાસે વીજળી વેગે આવી પહોંચે છે, અને તેની ચિત્ર વિચિત્ર મોહિનીથી તે આપણને આંજે છે, અને સતનું ભાન ભૂલાવે છે. ઘડી ઘડીએ તારો મારફત અને દરરોજ પરદેશી માલ ભરેલી આગબોટો મારફત આપણા ઉપર પશ્ચિમનો ઝગમગાટ ચાલ્યો જ આવે છે, અને તેમાં અંજાઇને આપણને બ્રહ્મ-ચર્યનું વ્રત લેતાં જાણે શરમ આવે છે અને નિર્ધનતાના વ્રતને પાપ માની બેસવાની અણીએ પહોંચીએ છીએ. પણ પશ્ચિમ એ હિંદુ-સ્તાનમાં જેનું દર્શન થાય છે એવી જ પશ્ચિમ નથી. જેમ દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરા ત્યાં વસેલા હિંદીઓને જોઈને આપણું ખોટું માપ કાઢે છે, તેમ પશ્ચિમથી જે માણસો અને માલ અહીં રોજ રોજ આવ્યે જાય છે તેથી પશ્ચિમનું માપ કાઢશું તો તેને અન્યાય કરશું. જે તેના ભ્રામક બાહ્યની પાર જઇને તળીએ જઈને જોશે તેને જણાશે કે પશ્ચિમમાં પવિત્રતા અને વિર્યનો નાનકડો પણ અખૂટ ઝરો પડયો છે. યુરોપના બળતા રણમાં ક્યાંક ક્યાંક લીલાછમ સ્થાનો

જોવામાં આવે છે જ્યાંથી જેને જોઇને તેને પરમ સ્વચ્છ જીવનોદક-અમૃત પીવાનું મળે છે. સેંકડો સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો કશા ઢોલ વગાડયા વિના, નમ્રપણે કેવળ કોઇક સ્વજનની અથવા દેશની સેવાને અર્થે આ જન્મ બ્રહ્મચર્ય અને નિર્ધનતાની પ્રતિજ્ઞા લે છે ધર્મને જાણે વ્યવહારની સાથે કશી લેવા દેવા ન હોય અને હિમાલયનાં જંગલોમાં અને કોઇ અગમ્ય ગુફામાં બેઠેલા કોઇ જોગી માટેજ તેનું પાલન રાખવામાં આવ્યું હોય એવી રીતે આપણે ઘણીવાર ધર્મ વિષે પ્રલાપ કરીએ છીએ. જે ધર્મને વ્યવહારની સાથે કશું લેવા દેવા નથી, જે ધર્મની વ્યવહાર ઉપર અસર પડતી નથી તે ધર્મ ધૂમાડાના બાચકા જેવો છે. જે યુવાનો અને યુવતીઓને માટે 'યંગ ઇન્ડિયા' અને 'નવજીવન' દર આઠ દહાડે લખાય છે તેઓ સમજે કે તેમણે પોતાની આસપાસનું વાતાવરણ શુદ્ધ કરવું હોય અને પોતાની નબળાઇ દૂર કરવી હોય તો બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ તેમનું કર્તવ્ય છે, અને તેઓ ધારે છે તેટલું તે કઠિન નથી.

પણ પાછા આપણે ગ્રંથકર્તાને સાંભળીએ: ઘણાએ લગ્ન કરવું જ જોઇએ એવા નિયમ હોય એમ માની લઇએ તો પણ બધાજ પરણી શકે અથવા પરણવું જોઇએ એમ તો નથી જ. અગાઉ કેવા કેવા માણસો બ્રહ્મચારી જીવન ગાળે છે તે જોઇ ગયા. તે ઉપરાંત કેટલાક એવા છે કે જેમને બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા વિના છૂટકો નથી: (૧) ધંધાના અથવા ગરીબીના કારણે જેમને ફરજિયાત લગ્ન મુલત્વી રાખવું પડે છે; (૨) જેને પોતાને યોગ્ય વર અથવા વધૂ મળતી નથી; (૩) જેને એવી ખોડો અથવા રોગો હોય કે જે સંતાનમાં પણ ઉતરવાનો ભય હોય છે. ઉત્તમ કાર્ય અથવા ધ્યેયને

માટે બ્રહ્મચર્ય પાળનારા સશક્ત અને અસાધારણ સ્ત્રી પુરૂષોના બ્રહ્મચર્યવ્રતથી આવાં ન છૂટકે બ્રહ્મચર્ય પાળનારા માણસોને ઉત્સાહ અને આશા મળશે. પેલા વ્રતીઓ તો બ્રહ્મચારી જીવનને અપૂર્ણ જીવન નહિ પણ પૂર્ણ જીવન, ઓછા આનંદનું નહિ પણ પરમાનંદનું જીવન, માને છે. તેમનાં જીવન કુંવારાને અને વિવાહીતને બંનેને દીવાદાંડી રૂપ છે ?

ફોસ્ટર નામક શિક્ષણશાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય ટાંકતાં ગ્રંથકર્તા કહે છે: બ્રહ્મચારી વ્રત અનેક વિકારો અને પશુવૃત્તિઓ ઉપર ભારે અંકુશરૂપ થઇ પડે છે. વિવાહીત જીવનને પણ એ કવચ સમાન છે, સ્ત્રીપુરુષ એક બીજાને પોતાના વિષયના સાધન માનવાને બદલે સ્વતંત્ર મુકત આત્માઓ માનતાં થાય છે. બ્રહ્મચર્યની મજાક કરનારા સમજતાં નથી કે તેમની મજાકથી તો વ્યભિચાર અથવા અનેક પત્નીત્વ ફલિત થાય છે. જો વિષયેચ્છાને તૃપ્ત કર્યાજ કરવી જોઇએ એમ સ્વીકારી લઇએ તો વિવાહિતે પણ શા સારૂ શિયળ જાળવવું ? ઘણાં વિવાહિત જોડાંઓના એક એવું અશક્ત હોય છે કે તેને લીધે પણ બંનેને બ્રહ્મચર્ય આવશ્યક થઇ પડે. બ્રહ્મચર્યનો મહિમા જેટલે અંશે સ્વીકારશું તેટલે અંશે એક પત્નીવ્રતના આદર્શને આપણે ચઢાવશું.'

(૭)

આ જીવન બ્રહ્મચર્યના પ્રકરણ પછી વિવાહની આવશ્યકતા તથા અખંડિતતા વિષે પ્રકરણો આવે છે. આ જીવન બ્રહ્મચર્ય એ શ્રેષ્ઠ દશા છે એવો આગ્રહ રાખવા છતાં, ગ્રંથકર્તા કબૂલ કરે છે કે જન સમૂહ માટે તો એ શકય ન હોઇ વિવાહનું બંધન સ્વીકારવું એ ધર્મ

થઇ પડે છે. જો વિવાહનો હેતુ અને મર્યાદા બરોબર સમજાય તો ગર્ભાધાન અટકાવનારાં સાધનની કોઇ હિમાયત ન કરે. જે ભ્રષ્ટાચાર આજે વ્યાપી રહ્યો છે તેનું કારણ તો ખોટું જાતિશિક્ષણ છે. કેટલાક 'આગળ પડતા' લેખકો વિવાહના બંધનની મજાક ઉડાવે છે તેને વિષે ગ્રંથકર્તા કહે છે કે સુભાગ્યે નીતિની ગંધ પણ જેમને નથી એવા આ અર્ધ નીતિશાસ્ત્રીઓના મતની કશી ગણના નથી, કારણ માનસશાસ્ત્રી અને સમાજ શાસ્ત્રીઓનો તેવો મત નથી. એ નાટક ચેટકદ્વારા ભ્રષ્ટાચારને પોષનારાના અને વિચારશીલ શાસ્ત્રીઓના મત વચ્ચે આસમાન જમીનનો ભેદ છે.

નિરંકુશ પ્રેમની દલીલને મૉ. બ્યૂરો ફેંકી દે છે. વિવાહ તો પુરુષ સ્ત્રીનો આજીવન સહચાર અને ધર્મસંબંધ છે. વિવાહ એ કાંઇ કરાર નથી, પવિત્ર સંસ્કાર છે. એ સંસ્કારથી મનુષ્ય પશુ મટી મનુષ્યની જેમ ટટ્ટાર ચાલતો થાય છે. અને પરણ્યાં એટલે એક બીજાની સાથે ગમે તેમ વર્તવાનો હક મળી જાય છે એ વાત ખોટી છે, અને એક બીજાની સાથે ભેગાં થતાં પણ પોતાને ગમે તે રીતે ભોગ ભોગવવાનો તેમને હક મળતો નથી. સંયમ વિવાહિત જીવનમાં પ્રવેશ ન કરે તો વિવાહિત જીવનનો હેતુજ નષ્ટ થાય છે. સેંટ ફ્રાન્સિસ ઓફ સેલ્સ કહે છે; 'જલદ દવા લેવામાં હમેશાં જોખમ તો રહેલું છેજ, વધારે લેવાય તો નુકશાન થાય, બરોબર તૈયાર ન થયેલી હોય તો નુકશાન થાય; તેમજ વિવાહ પણ વ્યભિચાર અટકાવવાને માટે યોજેલી દવા છે. દવા સારી છે, પણ જલદ છે, એટલે વિવેક વિના વપરાય તો નખ્ખોદ વાળે.'

આ પછી ગ્રંથકર્તા વિવાહ સંબંધની અખંડિતતા ઉપર

આવે છે. એક પત્નીવ્રત અને એક પતિવ્રતનો જ તે આગ્રહી છે. તે કહે છે: માણસને ફાવે તો વિવાહ કરે, ન ફાવે તો ન કરે એ વાત બરોબર નથી; અને પરણેલાં ગમે ત્યારે છુટાછેડા કરી શકે છે એ વળી એથી પણ ખોટી વાત છે. તેમની સ્વતંત્રતા તો જ્યારે તેઓ એક બીજા સાથે પુણ્ય સંબંધમાં જોડાયા ત્યારે બતાવાઇ ચૂકી અતિશય વિચાર, વિવેક અને જ્ઞાનપૂર્વક એ બંધનમાં બંને જોડાય છે. પણ એકવાર વિવાહ જોડાયો, અને બંને પતિપત્ની બની ચૂક્યાં કે પછી તેમનો સંબંધ તેમનો જ નથી રહેતો તેની અસર તેમની પાર જઇને આખા સંસારને વિષે વ્યાપે છે તેમને ભલે કશી અસર ન લાગતી હોય–આજનો જમાનો જ એજવાબ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો છે. પણ ગૃહધર્મ તૂટ્યાથી સમાજને જે પારાવાર નુકસાન થાય છે, શુદ્ધ એક પત્નીવ્રત ધર્મ મટીને વિષયેચ્છા જ ધર્મ થઇ પડે છે ત્યારે સમાજને જે પારાવાર નુકશાન થાય છે તેથી એ અસરની ખબર પડે છે આવાં પરિણામનું જેને ભાન છે તે મનુષ્ય સંસ્થાઓમાં વિકાસ થાય છે માટે વિવાહની સંસ્થામાં પણ વિકાસ થવો જોઇએ એ વાતથી પોતાની નીતિ બદલવાનો નથી. વિવાહમાં વિકાસ થાય એટલે વિવાહનું બંધન વધારે સજ્જડ બને. વિવાહ વધારે શુદ્ધ બને આજે તો લગ્નની અખંડિતતા ઉપર હુમલા થાય છે, અને તલ્લાક એકબીજાની મરજીથી આપી શકાય એવો આગ્રહ ધરવામાં આવે છે. પણ વિકાસ જેમ જેમ થતો જશે તેમ તેમ જણાશે કે જે બંધન આજે ધર્મને નામે અખંડિત ગણાય છે તે વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ બંનેના હિતને માટે અખંડિત હોવું આવશ્યક છે. વિકાસ આપણે કરીએ છીએ પણ પ્રજાની પ્રગતિ કઇ શરતે થશે તે તો જરા વિચારી જોઇએ, વ્યક્તિમાં જવાબદારીનું ભાન વધે, વ્યક્તિ પોતાની મેળે જ સંયમી બને, ધૈર્ય અને ઉદારતાની

વૃદ્ધિ થાય સ્વાર્થવૃત્તિ ઉપર અંકુશ મૂકાય, ક્ષણિક વિકારોને વશ થવાને બદલે સ્નેહના શાશ્વત સંબંધને આગળ મૂકતા જવાય તોજ મનુષ્યની ઉન્નતિ અને પ્રગતિ થવાની છે; તોજ સમાજ સંસ્કૃતિની ઉંચી દશાએ પહોંચશે અને આર્થિક પ્રગતિ એ સામાજિક પ્રગતિની પાછળ પાછળ જાય છે. સમાજમાં છિન્નભિન્નતાને બદલે મેળ સંપ, પ્રેમ હોય તો સમાજની પ્રગતિ થાય, અને સમાજની સમૃદ્ધિ પણ વધે. એટલે વિષય સંબંધની અનેક રીતોની યોગ્યા યોગ્યતાનો નિર્ણય આ રીતે થઇ શકે: આપણા સમાજ જીવનને વધારે સંઘટ્ટ અને બળ-વાન બનાવવા માટે કઇ રીત સુયોગ્ય છે? કઈ રીતથી જીવનને જુદે જુદે સમયે જવાબદારીનું અતિશય ભાન વધે, આત્મત્યાગ વધે, અને સ્વાર્થવૃત્તિ સ્વેચ્છાચાર ઘટે? આ રીતે આ પ્રશ્ન વિચારશું ત્યારે એક પત્નીત્વ અને એક પતિત્વનો નિયમ જ સૌથી અધિક પથ્ય જણાશે– એ નિયમ જ એમાં રહેલી સંયમશિક્ષાને લીધે સુધારામાં વધેલા સમા-જોનો કાયમનો વારસો છે એમ સમજાશે, અને પ્રગતિ થતાં વિવાહ સંબંધમાં શિથિલતા આવવાને બદલે વધારે દ્રઢતા આવશે. સમાજ જીવનને માટેની તૈયારીનું કેન્દ્ર--એટલે કે જવાબદારી, સહાનુભૂતિ, સંયમ, પરસ્પર સહિષ્ણુતા અને પરસ્પર શિક્ષણની તાલીમનું કેન્દ્ર કુટુંબ છે; અને એ કેન્દ્ર છે કારણ કુટુંબ કાયમ નભે છે, અને અખંડ છે; અને એ કાયમ નભે છે માટે જ કૌટુંબિક જીવન વધારે ગાઢ, વધારે સ્થિર અને માણસ માણસની વચ્ચેના સંબંધને માટે વધારે યોગ્ય બને છે. એક અને અખંડ વિવાહ એ માનવ સમાજજીવનની નાડી છે અથવા હૃદય છે એમ કહીએ તો ચાલે. ગ્રંથકર્તા ઓગસ્ટ કોંતનો અભિપ્રાય ટાંકે છે: 'આપણાં ચિત્ત એટલાં અસ્થિર છે કે સમાજે આ બાબત હાથમાં લઇ આપણને અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ થતા અટકાવવા જોઇએ. વિવાહનો હેતુ વિષયતૃપ્તિ હોઇ જ ન શકે.'

ડા. ટુલુગુ કહે છે: 'પ્રેમભાવના એવી જાલિમ છે કે તેને વશ થયા વિના ચાલે જ નહિ, એ ભ્રમને લીધે વિવાહિત જીવન કંટકમય બને છે. માણુસનો ખાસ સ્વભાવ, અને તેના વિકાસનો ઝોક તો ઇચ્છા અને વિકારોથી સ્વતંત્ર બનવા તરફ હોવો જોઇએ. બાળકસ્થૂલ હાજતો અટકાવતાં શીખે, યુવક પોતાના વિકાર રોકતાં શીખે—એજ સંસ્કારી અને સુવ્યસ્થિત સમાજનું લક્ષણ છે. એ કાંઇ પોથીમાંના રીંગણાં નથી, એ વ્યવહાર સિદ્ધ વાત છે, આત્માને વશ વર્તવાનો જ આપણો સ્વભાવ હોઇ શકે, ઇન્દ્રિય કે વિકારોને નહિ. આપણે જેને સ્વભાવનું ખોટું નામ આપીએ છીએ તે તો કેવળ નબળાઇ છે. જે માણુસ ખરો બળવાન છે તે તો પોતાની શક્તિઓનો ટાંકણે સદ્પયોગ કરશે."

ઉપસંહાર

(૮)

હવે આ લેખમાળા પૂરી કરવાનો સમય આવ્યો છે. એક જમાનામાં માલ્ટસે દુનિયાની વસ્તી વધી પડી છે, અને માનવજાતિનો નાશ ન થવા દેવો હોય તો સંતતિ નિયમન થવું જોઇએ, એમ જાહેર કરીને તે વેળાના લોકોને ચોંકાવ્યા હતા, આ માલ્ટસના સિદ્ધાંતની સમીક્ષામાં મૅાં. બ્યૂરો ઉતરે છે, પણ આપણે તેની સાથે સંબંધ નથી. એટલું જાણવું જરૂરનું છે કે સંતતિ નિયમન આત્મસંયમથી થવું જોઇએ એવો માલ્ટસનો આગ્રહ હતો, જ્યારે તેના આજકાલના ચેલાઓ સંયમનો નહિ પણ વિષયભોગના પરિણામ અટકાવવાને માટે રસાયનિક અને યાંત્રિક સાધનો વાપરવાનો આગ્રહ કરે છે. મૅાં. બ્યૂરો પણ આત્મ સંયમદ્વારા સંતતિનિયમન કરવાની બહુ પક્ષમાં છે, અને

આપણે જોઈ ગયા તેમ, રસાયનિક અને યાંત્રિક સાધનોના ઉપયોગનો સખ્ત વિરોધ કરી તેના ત્યાગનોજ આગ્રહ કરે છે. આ પછી તેણે મજૂરવર્ગની સ્થિતિનો વિચાર કર્યો છે, અને તેમનામાં જન્મનું પ્રમાણ કેટલું છે તે તપાસ્યું છે, અને આખરે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને, અને વળી દયાને નામે જે ભયંકર ભ્રષ્ટાચાર ચાલી રહ્યો છે તેને અટકાવવાના ઉપાયની ચર્ચા કરીને પોતાનું પુસ્તક પુરૂં કર્યું છે. લોકમતને દોરવાને અને નિયમમાં રાખવાને વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થવાની તે સૂચના કરે છે, અને આ બાબતમાં સરકાર વચ્ચે પડી કાયદા કરે તો સારૂં. એમ કહી આખરે ધર્મભાન જાગૃત થાય તોજ કાયમનું પરિણામ આવે એમ જણાવે છે. જાતિનું દેવાળુ સામાન્ય ઉપાયોથી અટકાવ્યું અટકે એમ નથી; અનીતિને જાતિ ગણવામાં આવે, જાતિને નબળાઇ વહેમ અને અનીતિ તરીકે વખોડી નાંખવામાં આવે ત્યારે તો નજ અટકી શકે. અને ગર્ભાધન વિરોધનાં સાધનોના ઘણા હીમાયતીઓ સંયમ અને બ્રહ્મચર્યને અનાવશ્યક અને હાનિકારક પણ માને છે.

આવી દશામાં ધર્મનીજ મદદ લઇને નિરંકુશ પાપાચાર ઉપર કાર્યસાધક અંકુશ નાંખી શકાય. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના જીવનમાં સાચું ધર્મભાન મોટો પલટો લાવી દે છે. ધર્મજાગૃતિ એટલે નૈતિક ઉથલપાથલ, પરિવર્તન, પુનર્જન્મ અને મૉ. બ્યૂરોના મત પ્રમાણે ફ્રાન્સ આજે જે નરક તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યું છે ત્યાં જતું તેને અટકાવવાને માટે આવુંજ કોઇ પરિવર્તનકારક બળ જોઇએ.

પણ હવે આપણે ગ્રંથકાર અને તેના પુસ્તકની રજા લઇએ ફ્રાન્સની અને હિંદની સ્થિતિ સરખી નથી. આપણે ત્યાં નિરાળોજ પ્રશ્ન છે. આપણે ત્યાં ગર્ભાધાન અટકાવનારાં સાધનોનો વપરાશ જયાં

ત્યાં પેઠો નથી. શિક્ષિત વર્ગોમાં પણ તેનો ભાગ્યેજ પ્રચાર થયો કહે-વાય. જેથી આવાં સાધનોના ઉપયોગનો બચાવ કરી શકાય એવો હિંદુસ્તાનમાં કોઇપણ સંજોગ નથી. શું આપણે ત્યાં મધ્યમવર્ગના લોકો વધારે પડતાં બાળકોથી અકળાઇ ગયા છે? કોઇ છુટા છવાયા દાખલા લઇને તમે સિદ્ધ નજ કરી શકો કે મધ્યમવર્ગમાં બાળક જન્મનું પ્રમાણ વધી ગયું છે. હિંદુસ્તાનમાં તો ગર્ભાધાન અટકાવવાનાં સાધનોનો ઉપયોગ વિધવાઓ અને બાળવધૂઓ કરે એવી હીમાયત થતી જાણી છે. એટલે એમ કરીને વિધવાઓના સંબંધમાં તેઓ ગેરકાદેસર બાળપ્રસવ અટકાવવા માગે છે, ગુપ્ત વ્યભિચાર અટ-કાવવા નથી ઇચ્છતા. બાળવધૂઓની બાબતમાં કુમળી વયની બાળા સગર્ભા થાય તેનો તેમને ડર છે, તેના ઉપર બળાત્કાર થાય તેનો ડર નથી. આ પછી રોગી, નબળા, નિર્વીર્ય યુવાનો આવે છે. જેમને પોતાની અથવા પારકાની સ્ત્રીઓ સાથે સંભોગ ચાલુ રાખવો છે, છતાં જેને તે પાપ સમજે છે તે પાપના પરિણામમાંથી બચી જવું છે. હું જણાવવાને હિંમત ધરૂં છું કે સંભોગ ઇચ્છતાં છતાં સંતાન ઉત્પન્ન કરવાના ભારમાંથી નીકળી જવા ઇચ્છતાં હોય એવાં સંપૂર્ણ હૃષ્ટપુષ્ટ સ્ત્રી પુરૂષો હિંદુસ્તાનની વસ્તીના મહાસાગરમાં ખોબા જેટલાં છે. એ જુજ જેટલાં માણસોએ પોતાનો દાખલો લઇને એવી દૂષિત રીતનો બચાવ ન કરવો જોઇએ કે જેનો હિંદુસ્તાનમાં પ્રચાર થાય તો દેશની યુવાન પ્રજાનું સત્યાનાશ વળ્યા વિના રહે નહિ. અતિશય કૃત્રિમ શિક્ષણને લીધે દેશની યુવાન પ્રજાની શરીર અને મનની શક્તિ હણાઇ ગઇ છે. આપણે ઘણાખરા બાળવિવાહની ઉત્પત્તિ છીએ. આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાના નિયમોની અવગણનાને લીધે આપણાં શરીર ખવાઇ ગયાં છે. આપણો દૂષિત અને અપૂર્ણ ખોરાક, અને તેમાં વપરાતા

સત્વશોષક મસાલાથી આપણું જઠર તદ્દન નિષ્ક્રિય થઈ ગયું છે. આજે આપણને ગર્ભાધાનનિરોધક સાધનોના ઉપયોગની અને પશુવૃત્તિની નિરંકુશ તૃપ્તિની તાલીમ નથી જોઇતી, પણ પશુવૃત્તિને મર્યાદિત કરવાની અને અમુક માણસોને સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની તાલીમની આવશ્યકતા રહેલી છે. ઉપદેશ અને પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથી આપણને આજે એવું શીખવાની જરૂર રહી છે કે આપણા તન અને મનને નબળાં નજ રાખવા હોય તો બ્રહ્મચર્ય સંપૂર્ણ શક્ય છે અને પરમ આવશ્યક છે. આજે પોકારી પોકારીને આપણને કહેવાની જરૂર છે કે જો આપણે ઠીંગુજીની પ્રજા ન રહેવું હોય તો આપણે વીર્યનો રોજ નાશ કરવાને બદલે તેનો સંગ્રહ કરવો જોઇએ અને તેમાં વૃદ્ધિ કરવી જોઇએ. આપણી જુવાન વિધવા બ્હેનોને કહેવું જોઇએ છે કે ગુપ્ત પાપાચાર કરવાને બદલે હિંમતથી બહાર પડી લગ્ન કરવાની માગણી કરો, જેટલો હક જુવાન વિધુરોને લગ્ન કરવાનો છે તેટલોજ તમારો છે. લોકમતને આપણે એટલે અંશે કેળવવાની જરૂર છે કે જેથી બાળલગ્ન અશક્ય થઇ જાય. આજે જે અવ્યવસ્થિતપણું કઠણ અને અનવરત કામ કરવાની અરુચિ, સખ્ત મહેનત કરવાની શારીરિક અશકિત, ભારે ઉત્સાહથી આરંભેલા સાહસોનું ભાંગી પડવું, નવું ઉત્પન્ન કરવાની શકિતનો અભાવ આજકાલ જયાં ત્યાં દેખાય છે, એ બધાં અતિશય વિષય ભોગનાં પરિણામ છે. હું આશા રાખું છું કે જુવાન પ્રજા પોતાના મનને એમ ન ફોસલાવે કે સંતાન ન ઉત્પન્ન થતાં હોય તો કેવળ વિષયભોગથી કશી હાનિ નથી, નબળાઈ આવતી નથી. ખરી વાત તો એ છે કે સંતાન ઉત્પન્ન થતાં અટકાવવાના કૃત્રિમ સાધન સાથે થતી વિષયભોગની ક્રિયા સંતાન ઉત્પત્તિની જવાબદારીથી થતી તે ક્રિયા કરતાં ભારે વધુ શક્તિ હરી લેનારી છે.

'मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः'

આપણે આપણાં મનને એમ મનાવતા થઇએ કે વિષયતૃપ્તિ આવશ્યક છે, તેમાં હાનિ નથી અને પાપ નથી, તો આપણે જરૂર વિષયેન્દ્રિયને બ્હેકી જવા દઇશું, અને તેને રોકવાને અશકત જ રહીશું પણ જો આપણાં મનને આપણે એમ મનાવતાં શીખ્યા હોઇએ કે આવી રીતની તૃપ્તિ હાનિકારક છે, પાપમય છે, અનાવશ્યક છે, અને અંકુશમાં રાખી શકાય એમ છે, તો આપણને સમજાશે કે આત્મનિગ્રહ એ તદ્દન સાધ્ય વસ્તુ છે. નવાં સત્યને અને કહેવાતા માનવ સ્વાતંત્ર્યને બ્હાને ઉન્મત્ત પશ્ચિમ આપણને સ્વેચ્છાચારની જે મદિરા મોકલી રહી છે તેથી આપણે સો ગાઉ દૂર રહેવું જોઇએ. આથી ઉલટું, પશ્ચિમના જ્ઞાની માણસોની અનુભવવાણી દ્વારા કોકવાર આપણને જે પથ્ય, સુખકર સલાહ મળે છે તે સાંભળતા થઇએ તો સારૂં—એટલે કે આપણા પૂર્વજોના પ્રાચીન જ્ઞાનની પૂંજી આપણે તદ્દન ખોઈ બેઠા હોઈએ તો.

ચાર્લી એન્ડ્રુઝે 'ઓપનકોર્ટ' નામના માસિકમાં આવેલો મિ. હેરનો 'પ્રજનન અને ઉત્પાદન' નામનો એક હકીકતથી ભરેલો લેખ મોકલ્યો છે. એ અતિશય તર્કશુદ્ધ શાસ્ત્રીય નિબંધ છે. તેમાં લેખક બતાવે છે કે બધાં શરીર બે પ્રકારની ક્રિયા કરે છે—'શરીરને બાંધવાને માટે આંતરશક્તિનું ઉત્પાદન, અને વંશવૃદ્ધિ માટે બાહ્ય પ્રજનન. આંતરશક્તિનું ઉત્પાદન વ્યક્તિને માટે અત્યાવશ્યક છે, અને પ્રધાન કાર્ય છે; બાહ્ય પ્રજનન સૂક્ષ્મપિંડ વધી પડવાને લીધે થાય છે, અને તે ગૌણ છે........એટલે જીવનનો નિયમ એ છે કે પ્રથમ આંતરશક્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે સૂક્ષ્મપિંડની પુષ્ટિ કરવી જોઇએ, અને પછી પ્રજોત્પત્તિ માટે. શરીર નબળું હોય તો તો આંતરશક્તિ

ઉત્પન્ન કરી તેને પુષ્ટ રાખવાનું જ પ્રથમ કર્તવ્ય થઈ પડે છે, અને પ્રજનનને સમૂળું બંધ રાખવું પડે છે. એમ જોતાં બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યા સુધી આપણે કેમ પહોંચ્યા તે ખબર પડે છે, આંતરશક્તિનું ઉત્પાદન તો કદિ બંધ રહીજ ન શકે, બંધ રહે તો મરણ થાય. આમ જોતાં મરણ સામાન્ય રીતે કેવી રીતે ઉપજે છે તે પણ સમજાય છે." પ્રજોત્પત્તિની ક્રિયા જીવન શાસ્ત્રની પરિભાષામાં વર્ણવીને લેખક કહે છે: "સુધરેલા લોકોમાં વિષયસંભોગ પ્રજોત્પત્તિને માટે જરૂરના કરતાં ઘણો વધારે ચાલે છે, અને આંતરશક્તિને ભોગે ચાલે છે, એટલે પરિણામે રોગ, મૃત્યુ અને બીજી અનેક બલાઓ નીપજે છે."

હિંદુ તત્વજ્ઞાનનો કક્કો પણ જાણનારને મિ. હેરના નિબંધમાંનો નીચેનો ફકરો સમજવામાં મુશ્કેલી નહિ પડે:

"પ્રજનનની ક્રિયા યાંત્રિક નથી, યાંત્રિક હોઇ શકે નહિ, સૂક્ષ્મ જીવસૃષ્ટિમાં પિંડ વિભક્તિથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેવીજ પ્રાણમય ક્રિયા તે છે, એટલે કે એમાં બુદ્ધિ અને સંકલ્પ રહેલા છે. એક જીવમાંથી બીજો જીવ ઉત્પન્ન થાય, અને જૂદો પડે તે કેવળ યાંત્રિક રીતેજ થાય છે એમ માનવું અકલ્પ્ય છે. હા, એ વાત સાચી કે આ મૂળની ક્રિયા એટલી તો અજ્ઞાત રીતે થાય છે કે તેમાં મનુષ્ય અથવા પશુની સંકલ્પશક્તિ રહેલી નથી એમ લાગે પણ ઘડીક વિચાર કરતાં જણાશે કે જેમ સંપૂર્ણ વિકસિત મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિથીજ તેની બાહ્ય ક્રિયાઓ અને કાર્યો બુદ્ધિદ્વારા થાય છે—બુદ્ધિનું એ કાર્ય છે—તેમ શરીર રચનાની પ્રાથમિક ક્રિયાઓ પણ, અમુક સંજોગોની અંદર રહીને, બુદ્ધિથી દોરાયલી સંકલ્પશક્તિ દ્વારાજ ચાલે છે, માનસશાસ્ત્રીઓ આને અજ્ઞાત શક્તિ કહે છે. પણ એ આપણા શરીરનો વિષે રહેલીજ

છે. જો કે આપણા સામાન્ય વિચારની સાથે તેને કશો સંબંધ નથી, છતાં તે અતિશય જાગૃત અને પોતાની ક્રિયા કરવામાં અતીવ સાવધાન છે—એટલે સુધી કે જ્ઞાત શક્તિઓ ઘણીવાર સુષુપ્તિની દશામાં આવી જાય છે, પણ એ અજ્ઞાત શક્તિ ક્ષણભર પણ બંધ નથી થતી.

આ અજ્ઞાત ક્રિયાશક્તિને એટલે આપણી વધારે સ્થાયી શક્તિને નિરંકુશ વિષયાશક્તિથી કેટલું ભયંકર નુકસાન થાય છે એતો આપણે સ્હેજે કલ્પી શકીશું. પ્રજોત્પત્તિનું વેર મરણમાં વળે છે. વિષયભોગના મૂળમાંજ મરણોન્મુખ ગતિ રહેલી છે–પુરુષમાં ભોગની ક્રિયામાં અને સ્ત્રીઓમાં સંતતિ પ્રસૂતિની ક્રિયામાં એટલે લેખક કહે છે: ‘ લગભગ અથવા સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળનાર માણસ વીર્યવાન, પ્રાણવાન, અને નીરોગી હોય છે.’ સૂક્ષ્મપિંડોનું આંતરશક્તિ ઉત્પાદન કરવાનું પ્રથમ કાર્ય છે, તે બંધ કરાવી તેનો કેવળ પ્રજોત્પત્તિ અથવા ભોગને ખાતર વ્યય થાય તો શરીરનાં અવયવોમાં શક્તિ આવતી અટકશે, અને પરિણામે ધીમે ધીમે પણ અંતે તેનો નાશ થશે.

આ બધી શારીરિક હકીકત ઉપર જ વિષયસંયમના નિયમોનો પાયો રચાયેલો છે, લેખક રસાયનિક અથવા યાંત્રિક સાધનોદ્વારા ગર્ભાધાન નિરોધની વિરૂદ્ધ છે એતો સ્હેજે કલ્પી શકાશે. તે કહે છે: “એ સાધનોને પરિણામે આત્મનિગ્રહ રાખવાનાં વ્યાવહારિક કારણો પણ દૂર થાય છે, અને વિવાહિત જીવનમાં બુઢાપાની અશક્તિ આવે અથવા વિષયેચ્છા બંધ થાય ત્યાંસુધી વિષયતૃપ્તિ ચાલુ રખાય છે, વિવાહની બહાર પણ તેની દુષ્ટ અસર તો પહોંચ્યા વિના રહેતી નથીજ એથી અનિયમિત અને નિરંકુશ, નિષ્ફળ વ્યભિચારોનું દ્વાર ઉઘડે છે- અને આવા વ્યભિચાર તો આધુનિક ઉદ્યોગ, સમાજશાસ્ત્ર, અને

રાજકાજની દષ્ટિએ અતિશય ભયંકર છે. એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે ગર્ભાધાન નિરોધક ઉપાયો વિવાહિત દશામાં અતિશય સંભોગ અને બીજી દશામાં વ્યભિચાર સહેલો કરી મૂકે છે, અને મારી શરીર શાસ્ત્રની ઉપરની દલીલો સાચી હોયતો તેમાં વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિને પારાવાર હાનિ રહેલી છે.,,

મૉ. બ્યૂરો પોતાના પુસ્તકનો જે વાકયથી ઉપસંહાર કરે છે તે દરેક યુવકે પોતાના હૃદયમાં કોતરી રાખવા જેવું છે:

'ભાવી સંયમી પ્રજાઓને હાથ છે.'

('યંગ ઇંડિયા' માંથી)

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

બાળવધૂઓની વિપત્તિ.

'બંગાળની એક હિંદુ સ્ત્રી' લખે છે :

"આપણા હિંદુ સમાજની બિચારી બાળવધૂઓના હિતમાં આપે જે લખ્યું છે તેનો આભાર માનવાને મારી પાસે શબ્દો નથી. મદ્રાસનો દાખલો છૂટોછવાયો દાખલો નથી. એક વર્ષ ઉપર કલકત્તામાં પણ એવોજ દાખલો બન્યો હતો. બાળા બિચારી ૧૦ વર્ષની હતી. બે રાત પતિની સાથે ગાળ્યા પછી તેણે તેની પાસે જવાનીજ ના પાડી હતી. પણ એક દિવસ તેની માએ પેલાને પાન આપવા મોકલી. તે બિચારીએ ધાર્યું હશે કે પાન આપી પાછી આવીશ. પણ પેલાએ તો બારણું બંધ કરી દીધું અને તે બહાર આવવા પામીજ નહિ. ઘડીક પછી કરૂણ અવાજ સંભળાયો. બાળાની મા ઓરડામાં દોડી ગઇ. બારણું ઉઘાડયું તો બાળા બિચારી મરણ પામેલી જોવામાં આવી–એટલે સખ્ત પ્રહાર તેના 'પતિ' એ તેના માથા ઉપર કર્યો હતો. એ માણસની ઉપર કામ ચાલેલું અને ફાંસીની સજા પણ થઇ હતી.

"આપણા સમાજમાં આવા કેટલાએ દાખલા અજાણ્યા અપ્રકટ બન્યા કરતા હશે તે કોણ જાણે છે? હું પોતે તો એવા ઘણા દાખલા

જાણું છું, કે જેમાં બાળવધૂઓએ મોટી થયા સુધી પોતાના પતિથી દૂર રહેવાજ ઇચ્છેલું.

"પણ તેમની વ્હારે કોણ જાય? આપણી સ્ત્રીઓ હમેશાં પોતાનું દુઃખ મૂંગે મોઢે સહન કરે છે. કોઇપણ અનિષ્ટ સામે ટક્કર ઝીલવાની તેમનામાં શક્તિ જ રહી નથી. અને આપણા પુરુષો આંકલા સાંઢ જેવા પોતાના જ સુખનો ખ્યાલ કરે છે, બિચારી સ્ત્રીનો કદીજ વિચાર કરતા નથી.

"મારી ઓળખાણની એક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીનાં ૧૦ મે વર્ષે લગ્ન થયેલાં. તે સાસરે જાય શેની? એટલે પેલો બીજી મોટી ઉમ્મરની પરણ્યો. હવે પેલી બિચારી મોટી થઇ છે અને પીયરમાંજ પડી છે.

જ્યારે આ બિચારી રીબાયલી અબળાઓને પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કરવાની તક મળતી નથી ત્યારે રાક્ષસી રિવાજોનો બચાવ કરવો રહેલો છે."

આ ચિત્ર અક્ષરસઃ સાચું હોય કે એમાં અતિશયતા હોય, એમાં રહેલી વાત તો સાચી જ છે. એને માટે પુરાવો શોધવા જવાની જરૂર નથી. મારા એક ઓળખીતા ડાકટર જેમનો ધંધો સારો ચાલે છે તેઓ મોટી ઉંમરે વિધુર થઇ બીજી વાર એક છોકરીને પરણ્યા, જે તેની દીકરી થવા જેવડી હતી. તેઓ 'પતિ-પત્ની' તરીકે જ રહે છે! બીજા એક ૬૦ વર્ષના વિધુર કેળવણીકાર હોઇ નવ વર્ષની છોડીને પરણ્યા. ઘણાને આ ભૂંડી વાતની ખબર પડી અને એને વખોડી કાઢી છતાં તે ઈન્સ્પેક્ટર તરીકે કાયમ રહ્યા—સરકાર અને લોકોમાં તેનું માન એટલુંજ રહ્યું. આવા તો ઘણા દાખલા હું મારી અને મિત્રોની સ્મૃતિમાંથી ટાંકી શકું એમ છું.

પત્ર લખનાર બહેને હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓમાં 'કોઇ પણ અનિષ્ટ સામે ટક્કર ઝીલવાની શક્તિ રહી જ નથી' એમ લખ્યું છે તે સાચું છે. આ અવદશાને માટે માણસજ મુખ્યત્વે જવાબદાર છે એ વિષે શંકા નથી. પણ શું હંમેશાંજ સ્ત્રીઓ માણસનો દોષ કાઢીને પાપની જવાબદારીમાંથી બચી જઇ શકશે? સ્ત્રીઓમાં જેઓ સંસ્કારી છે તેમનું સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તથા પુરુષો પ્રત્યે—કારણ તેમની તે માતા છે—કર્તવ્ય નથી કે તેમણે સુધારાનું કામ ઉપાડી લેવું? જો પરણીને તેઓ પોતાના પતિનાં રમકડાં બની જવાની હોય અને અકાળે ઉંદરડા ઉત્પન્ન કરવાના કામમાં લાગી જવાની હોય તો તેઓ જે કેળવણી મેળવી રહી છે તેની શી કીંમત છે? તેઓ ભલે ને સ્ત્રીઓને માટે મત મેળવવા લડત લડે. એમાં કાંઈ સમય કે શ્રમનો ખર્ચ નથી થતો. એ તો એક નિર્દોષ ગમ્મતનું સાધન થઈ પડે છે. પણ જે કામ કરવાનું છે તે કરનાર ભડ સ્ત્રીઓ કયાં છે? નાની બાળાઓનાં લગ્ન અશકય નહિ થઇ જાય ત્યાંસુધી, અને પૂરી ઉંમર ન હોય અને પુરુષની પસંદગી પોતાને સોંપવામાં ન આવે તો પરણવાની ના પાડવાની હિંમત દરેકે દરેક બાળામાં ન આવી જાય ત્યાંસુધી, બાળ વિધવાઓમાં જાગૃતિ કરવાને માટે ભટકી ભટકી જરાયે જંપ વાળી ન બેસનારી કે પુરુષોને જરાયે જંપવા ન દેનારી ભડ સ્ત્રીઓ આજે કયાં છે?

